

प्रकरण ३ रे

स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि

The day you decide to turn a new leaf and live more meaningful, creative life, that is the Birthday. Make every day a new birth and progress in your own inner beauty and outer achievements.

स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि

प.पू. गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद हे आधुनिक काळातील द्रष्टे होते. त्यांचे विचार हे अत्यंत मार्गदर्शक व प्रेरक आहेत. त्यांच्या लेखनात विविध विषयांचा अंतर्भाव झाला आहे. त्यापैकी त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या संपूर्ण शिक्षण विषयक विचारात त्यांनी मानवाचा शाश्वत विकासाचा विचार केला आहे, असे आपणास आढळते. आज जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाचा विचार हा प्रत्येक शिक्षणतज्ज्ञ करित असतांना गुरुदेवांच्या विचारातून जी शाश्वत विकासाच्या शिक्षणाची दृष्टि निष्पन्न होते ती अत्यंत महत्त्वाची आहे आणि त्यालाच अनुसरून शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ही एक शिक्षणयोजना ह्या ठिकाणी मांडण्यात येत आहे. **Education for sustainable Development** ह्या अंतर्गत येणारी ही महत्त्वपूर्ण योजना शिक्षण विभागास उपयुक्त ठरू शकते व ह्या शिक्षण योजनेचा शासन स्तरावर विचार व्हावा ही शिफारस सर्वप्रथम करण्यात येत आहे.

१) शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण (**Education for Sustainable Development**)

भारत हा सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत संपन्न असा देश आहे. सुजलाम् सुफलाम् असा देश आहे. भारताची संस्कृती परंपरा अत्यंत प्राचीन व मौल्यमान आहे. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असणारा हा देश आहे. ह्या देशाची कला संस्कृती ह्याचा इतिहास जसा प्राचीन आहे. त्याचप्रमाणे ह्या देशाच्या शिक्षणाचाही इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. शिक्षणाच्या इतिहासाचा जेव्हा आम्ही विचार करतो तेव्हा वेदकालीन शिक्षणापासून आपण ह्या शिक्षण परंपरेचा विचार काते आणि प्राचीन काळी ज्या शिक्षणाच्या संकल्पना होत्या त्या सर्व अत्यंत आदर्श आत्मसाक्षात्काराशी निगडीत, मोक्ष संकल्पनेशी निगडीत होत्या आणि परिणामी शिक्षणप्रक्रिया अध्ययन, अध्यापन पध्दती ह्या ध्येयाशी निगडीत होत्या. पण कालमानानुसार शिक्षणाची ध्येय बदलली. प्राचीनकाळ मध्ययुगीन काळ व आधुनिक काळ असे शिक्षणाचे कालखंड पाडल्यास शिक्षणाच्या ध्येयामध्ये आधुनिक काळात शिक्षण संकल्पना बदलली.

शिक्षणाचे ध्येय बदलले ह्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे जीवनाचे ध्येय बदलले. आज विज्ञान, तंत्रज्ञान ह्याने मानवाचे अखिल जीवन व्यापले आहे. आध्यात्मिक समृद्धीची जागा आता भौतिक समृद्धीने घेतली आहे. मोक्ष संकल्पनेला कवटाळणारा माणूस हा दिवसेंदिवस भोगवादी, चंगळवादी बनत चालला आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात अनेकदा शिक्षणाबाबत विचार झाला. १९६२ च्या कोठारी कमिशनने भारताचा चेहरा मोहराच बदलवून टाकला व शिक्षणाचे आधुनिकीकरण झाले. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तित्वाचा व देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या संकल्पनेला प्राधान्य मिळाले. १९८६ साली संसदेने शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण मंजूर केले. शिक्षणाबाबत एक व्यापक योजना अर्थात राष्ट्रव्यापी योजना मांडण्यात आली. त्यानंतर पुन्हा अनेकदा शिक्षणाचा विचार करण्यात आला. २००५ मध्ये **National Curriculum Framework** तयार करण्यात आले. त्यात अनेक आदर्श बाबींना तात्विक दृष्ट्या स्विकृती दिल्या गेली पण एवढे सगळे होऊनही शिक्षण संकल्पनेत अनेक त्रुटी राहिल्या. त्यातील महत्वाची त्रुटी म्हणजे आज शिक्षणातून व्यक्ति विकासाचे ध्येय साध्य करण्याचे प्रयत्न सुरु असले तरी हा विकास अत्यंत वरवरचा असा विकास आहे. आज वारंवार शिक्षण पध्दती पाठ्यपुस्तके ह्यात परिवर्तने होत आहे. वास्तविक पाहता शिक्षणाने लवचिकच असायला हवे. पण ह्या लवचिक पणात उसळी मारून ते आपला पाया सोडत तर नाही ना? ह्या बाबत शिक्षण तज्ज्ञांनी अत्यंत जागृत असायला हवे आणि नेमकी हीच बाब आजच्या शिक्षणातून सुटली आहे. आज शिक्षणातून मानवाचा विकास होतो आहे. पण मानवाचा विकास फारसा होतांना आपणास आढळत नाही. तात्कालिक गरजा ह्या शिक्षणातून पूर्ण होतात पण शाश्वत गरजा मात्र पूर्ण होत नाही. भौतिक समृद्धीचे संस्कार आज मुलांवर होतात पण आध्यात्मिक व धार्मिक संस्कारापासून ते वंचित राहते. शिक्षणातून आज भारतीयत्व हा आत्माच कोठेतरी हरवतो आहे. आधुनिकतेकडे वेगाने वाटचाल करता करता प्राचीन ध्येये, मूल्ये, अध्यात्म, संस्कृती ह्यांना आम्ही केव्हाच मागे टाकले पण पाश्चात्यांसारखी भारताची प्रकृती नाही. संस्कृती नाही आणि म्हणूनच पाश्चात्य पध्दतीने भारतीयांचा विकासही होणार नाही. ह्या विकासासाठी राष्ट्र, अध्यात्म, मूल्य, धर्म ह्यांची पाया द्यावा लागेल. स्वराज्य, स्वातंत्र्य, स्वधर्म, स्वभाव ह्यांची चौकट आपल्याला शिक्षणाला द्यावी लागेल. शिक्षणाचा संबंध आपणास जीवनाशी जोडावा लागेल. शिक्षणातून मुलांना जीवनाचा अर्थ कळणे महत्वाचे आहेच पण त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जीवनाचे

अधिष्ठान कळणे आवश्यक आहे. शिक्षणातून मुलांमधील चांगुलपणा, सुंदर विचार हे जपले गेले पाहिजे. केवळ त्यांच्या डोक्यात माहिती कोंबून चालणार नाही. त्यांना ज्ञानाच्या नावाखाली आज आपण केवळ माहितीच त्यांच्या डोक्यात कोंबत आहोत. त्यामुळे त्यांचे मेंदू म्हणजे माहिती साठविण्याचे भंडार झाले आहे. ही माहिती साठवीत असतांना स्वतःच्या स्वरूपाच्या ज्ञानापासून तो अनेक मैल दूर जात आहे. ज्याला आपण ज्ञान ही संकल्पना दिली ते खऱ्या अर्थाने ज्ञान नाही. तर ती केवळ माहिती आहे. ज्ञान हे त्यांच्यामध्ये सुप्त स्वरूपात आहे. ते मात्र कसे अभिव्यक्त करावे ह्याचे भान शिक्षणाने त्यांना दिले नाही आणि म्हणून आपण अशाच ज्ञान निर्मितीची माहिती मुलांना देतो आहोत जी खऱ्या अर्थाने ज्ञान ह्या संकल्पनेत येत नाही. तर ती केवळ माहितीच राहते. शिवाय आज प्रत्येक जण केवळ भविष्यकाळाचाच विचार करतो पण त्यामुळे वर्तमान हा दुर्लक्षित राहतो आहे ही बाब विसरली जाते. भविष्य जर उज्ज्वल बनवायचे असेल तर वर्तमान हा सुंदर बनवावा लागतो. सुंदर वर्तमानातूनच शाश्वत व सुंदर भविष्याची निर्मिती होईल. पण आज शिक्षणातून केवळ वरवरचा विचार करण्यात येतो. केवळ डॉक्टर बनविणे केवळ इंजिनिअर बनविणे ह्यातून भारताचा विकास साधू शकणार नाही. कोणत्याही देशाचा विकास हा मानवातील मानव्यावर तो अवलंबून असतो आणि म्हणून शिक्षणातून माणूस घडणे महत्वाचे आहे. मानवीय बीजांचे रोपण शिक्षणातून व्हायला हवे कारण हे बीजारोपणच शाश्वत विकासाची ग्वाही देऊ शकते. मुलांना जीवनाचे अधिष्ठान कळते हे जीवनाचा अर्थ कळण्यासाठी महत्वाचे असते. एकदा का जीवनाच्या अधिष्ठानाचा पाया मजबूत झाला की त्याच्या आधारावर तो जीवनाची समृद्धी गाठू शकतो आणि जीवनाचा पाया आध्यात्म हा आहे. जीवनाचा पाया मूल्य राष्ट्र संस्कृती धर्म हे आहे. ह्याचा शिक्षणाने सर्वप्रथम विचार करायला हवा. हा पाया मजबूत झाल्याशिवाय व्यक्ति हा चांगला डॉक्टर चांगला इंजिनिअर होऊ शकणार नाही. भारताला महासत्ता व्हायचे असेल तर वरील चारही घटकांचा शिक्षणाला सकारात्मक विचार सर्वप्रथम करावा लागेल. आज मानवाचे जीवन तर यांत्रिक झाले आहे पण त्यापेक्षा कितीतरी जास्त त्यांच्या भावना, मन बुद्धी हे यांत्रिक झाले आहे. मानवाने यंत्रमानवाला भावना दिल्यात पण स्वतः मात्र यंत्रवत झाला. ही विकासाची संकल्पना नाही. विकासाची संकल्पना ही तात्कालिक असूच शकत नाही आणि म्हणूनच शिक्षणाला शाश्वत विकासाचा विचार करणे भाग पडते. आज व्यक्तिमध्ये आत्मसंयमन

किंवा आत्मशिस्त राहिलेली नाही. आताचा क्षण साजरा करणे हाच जीवनाचा नियम झाला आहे. कसेही करून आपल्या इच्छांची पूर्तता करणे मग ती इच्छा कितीही हीन दर्जाची असली तरी चालेल. हा नियम आज झाला आहे. **Standard of Living** बदल मानव सचेतन झाला आहे पण **Standard of Life** बदल मात्र तो तेवढाच उदासीन आहे. आज आदर्श संस्कार केंद्रे असणाऱ्या कुटुंबव्यवस्था लयाला गेल्या आहेत. कुटुंब व्यवस्थेचे समाज व्यवस्थेचे अक्षरशः विघटन झालेले आहे. मानव हा छिन्न विछिन्न मनोवृत्तीचा झाला आहे. आज कायद्याच्या आधारे ह्या बाबी थोपविणे अशक्य झाले आहे. कारण कायद्याने मानवाची मानसिकता बदलता येत नाही. सांस्कृतिक बदल हा कायद्याने घडवून आणता येत नाही. परस्पर विरोधी सांस्कृतिक लक्षणे जेव्हा समाजात दिसायला लागतात तेव्हा मात्र शिक्षणाला शाश्वत विकासाचा विचार करावा लागतो व त्यावेळी मात्र शिक्षणाला काही बाबींचा विचार करावा लागतो. ह्या बाबी म्हणजे -

- * जीवनाचे ध्येय काय असावे?
- * शिक्षणाचे ध्येय काय असावे?
- * शिक्षण संकल्पना, अभ्यासक्रम, अध्ययन, अध्यापन पध्दती ह्यांचा विचार.
- * शिक्षकांचे गुणधर्म अर्हता.
- * उद्दिष्ट्ये मांडल्या गेली आहेत अथवा नाही ?
- * गुरुशिष्य संबंध इ.

आज निर्जीव पाठ्यपुस्तकांचा आकार वाढतो आहे. परिक्षांचे ओझे वाढते आहे. विषयांची संख्या वाढते आहे. ज्यांच्यासाठी हा संपूर्ण अभ्यासक्रम तयार करावयाचा तो घटकच ह्यातून दुर्लक्षित होतो आहे. शिक्षणातून बालकांकडे आज अत्यंत दुर्लक्ष होत आहे. शिवाय मानवामधील सर्वात प्रभावी व गाभाभूत घटक म्हणजे त्याचे मन हे मनही आज शिक्षणातून अत्यंत दुर्लक्षित झालेले आहे. आज मुलांना त्यांच्या पालकांना शिक्षण म्हणजे अक्षरशः ओझे झाले आहे आणि त्यापासून खऱ्या अर्थाने जगण्यातला त्यांचा आनंद हरविला आहे. ताणतणाव, संघर्ष, विकास, धावणे हेच आज जीवन बनले आहे. आज प्रत्येक जण केवळ धावतो आहे. ह्या ओझ्यातून ह्या दबावातून शिक्षणाची सुटका व्हायला हवी व शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने आनंद प्रदायक बनायला हवे. शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास झाला पाहिजे.

२) मार्गदर्शक तत्त्वे :-

वरील बाबी ह्या अंमलात आणण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वांचा आपल्याला आधार घ्यावा लागेल.

- १) शाश्वत तत्त्वांचे निर्धारण करणे.
- २) शाश्वत तत्त्वांना मानवी जीवनाशी जोडणे.
- ३) शिक्षणाचा संबंध व्यक्तिमत्व विकास संकल्पनेशी जोडणे.
- ४) शिक्षणाचे दृष्टिने निर्धारित करणे.
- ५) ज्ञानाचा संबंध प्रत्यक्ष जीवनाशी जोडणे.
- ६) परीक्षा ही अखिल जीवनाशी संबंधित करणे.

N.C.F. २००५ मध्ये नमूद करण्यात आले आहे की, “शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी अभ्यासक्रमाची व्याप्ती वाढवून त्यात ज्ञानाच्या कामाच्या आणि कारागीरीच्या विविध समृद्ध परंपरा आणि वारसा अंतर्भूत करायचे भान ठेवायला हवे. आज अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणामुळे ज्ञानाचे रुपांतर क्रयवस्तूत होत आहे आणि सर्व मानवी व्यवहारांवर बाजारपेठेचे आक्रमण होत आहे. त्यामुळे लोकांमधील ज्ञान, परंपरा आणि कौशल्ये ह्यांना धोका निर्माण झाला आहे. ह्या परिस्थितीत मुलांमधील सर्जनशीलता नैतिकता आणि आत्मसन्मान यांची जोपासना व विकास करण्याच्या कामाला सर्वात जास्त महत्व द्यायला हवे.” वरील वाक्य प्रस्तुत दस्तऐवजाकरिता अतिशय महत्वाचे ठरते. कारण ह्या वाक्यात आजची वास्तविकता तर आहेच पण त्याचा सोबत शिक्षणाचे उत्तरदायित्वही नमूद करण्यात आले आहे. तसेच शाश्वत विकासाबाबतच्या ध्येयांची नांदीही आपल्याला ह्या वाक्यात बघावयास मिळते.”

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात आपण विचार केल्यास सर्वच स्तरावर शाश्वत विकास घेणे अनिवार्य ठरेल. शिक्षण संकल्पनेपासून त्याचा आपणास विचार करावा लागेल आणि म्हणूनच ह्यात खालील मुद्द्यांना अनुसरून ह्या सर्व बाबींचा आपणास विचार करावा लागेल.

१) शिक्षण संकल्पना	२) बालकेंद्री शिक्षण
३) Education for self control	४) धार्मिक शिक्षण
५) मूल्यशिक्षण	६) शांतता शिक्षण
७) राष्ट्रीय शिक्षण	८) सांस्कृतिक शिक्षण
९) पर्यावरण शिक्षण	१०) विज्ञान शिक्षण
११) व्यक्तिमत्व विकासाकरिता शिस्त	१२) पालक शिक्षण
१३) जन्मपूर्व शिक्षण	१४) नेतृत्वाचे शिक्षण
१५) शिक्षक प्रशिक्षण	

३) गुणवत्तेचा संदर्भ :-

शिक्षणातील गुणवत्ता हा निकष हा संदर्भ आपणास नाकारता येणार नाही. गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध होणे हे अत्यंत गरजेचे आहे. गुणवत्तेचा संदर्भ आपण केवळ व्यवस्थेशी जोडून चालणार नाही तर तो मानवी मन, बुद्धी व मानवीय घटकांशी आपणास जोडावा लागेल. ह्याला अनुसरून मनावरील संस्कारामुळे मानवीय मनाची होणारी घडण, बुद्धीतील निर्णय क्षमता बौद्धिक घटकांचा विकास, मानसिक घटकांचा विकास अध्यात्मिक विकास हा गुणवत्तेचा संदर्भ ठरतो. शाळांमधील भौतिक साधनापेक्षा शालेय Vision, Mission त्यानुसार शाळांमधील शिक्षक, शालेय आंतरक्रिया हे गुणवत्तेचे संदर्भ ठरतात. शिवाय विद्यार्थ्यांच्या शाश्वत विकासासाठी घेणाऱ्या विषयांचा अंतर्भाव, अध्ययन अध्यापन पध्दती, गुरुशिष्य संबंध, शिस्तीच्या संकल्पना वापरण्यात येणारी पाठ्यपुस्तके शालेय वातावरण, शालेय कामकाजाची उद्दिष्ट्ये ह्या बाबी गुणवत्तेचे महत्वाचे संदर्भ व निकष महत्वाचे असतात. आज शिक्षणाला शाश्वत विकासाशी जोडणे ही महत्वाची गरज आहे. मूल्य संघर्ष, मूल्य च्हास, हा सातत्याने होत आहे. मानवत्व आज हरवत चालले आहे. शाश्वत विकासासाठी आपल्याला शिक्षणाचा विचार करावा लागेल आणि शिक्षणाच्या गाभ्यातच ह्याचा विचार करावा लागेल.

४) सामाजिक संदर्भ :-

आज शिक्षणासमोर अनेक आव्हाने आहे. आर्थिक सामाजिक अनेक आव्हानाला शिक्षणाला सामोरे जावे लागत आहे. त्यातील महत्वाचे आव्हान म्हणजे ढासळलेली नितीमत्ता,

अशांतता, धार्मिक विद्वेष, सांप्रदायिकता, जातीयता इत्यादी आज सामाजिक आव्हाने शिक्षणासमोर आहेत. प्रत्येक व्यक्त हा इतर व्यक्तींशी वरील मुद्यांना धरून भांडतो आहे. व्यक्ति आयुष्यात अशांतता ताण तणाव, संघर्ष उत्पन्न झाले आहे आणि याचा परिणाम समाजावर व पर्यायाने राष्ट्रावर होत आहे. शिक्षण हे बाजारू बनत आहे. आज शिक्षण ही वस्तु झाली आहे. शिक्षणामध्येही क्रयशक्ती आली आहे. शिक्षणामुळे सामान्य योग्यतेत वाढ झाली पण ह्या शिक्षणाचा प्रत्यक्ष जीवनात उपयोग करण्याची पात्रता मात्र अद्यापही विकसित झाली नाही. ज्ञानानेच ही योग्यता निर्माण व्हायला हवी. ही बाब केवळ पुस्तकी ज्ञानातून साध्य होणार नाही. ह्यासाठी **Re-education of intellect in right values of life** व **realigning the mind** ह्या बाबी आवश्यक आहे. कधी कधी शिक्षित व्यक्तीही समाजात विपरीत वर्तन करतांनाच आढळतात. कारण त्यांच्या ज्ञान व कृती ह्यांच्यात समन्वय नसतो. ह्या सर्व बाबींचा विचार केला तर सशक्त समाजाच्या निर्मितीसाठी योग्य शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आजचे युग जागतिकीकरणाचे युग आहे. पण जागतिकीकरणाच्या सर्वच संकल्पनांचा आपण स्विकार केला पण वैश्विक नागरिकत्व मात्र आपण अद्यापही पत्करले नाही आणि जोवर आपण हे वैश्विक नागरिकत्व पत्करत नाही. तोवर जागतिकीकरणाचे आव्हान आपण पेलू शकणार नाही. आज केवळ देशातच नाही तर जागतिक स्तरावर अत्यंत अशांतता निर्माण झाली आहे. मानव मानवाचा सर्वात मोठा शत्रू झाला आहे. भ्रष्टाचारासारखा असूर राष्ट्र पोखरत आहे. जे स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठी आमच्या लाखो नेत्यांचे प्राण गेले ते मिळालेले स्वातंत्र्य कायम व अबाधीत राखण्यात आपण असमर्थ ठरलो आहे. एकीकडे भारत अंतराळात झेप मारतो आहे. ही अत्यंत अभिमानाची बाब आहे. पण त्याचसोबत आम्ही जमीनीशी नाते तोडले ही बाब अत्यंत गंभीर आहे. कर्तव्यावर आधारीत असणाऱ्या संस्कृतीला आम्ही अधिकाराधिष्ठीत बनवायला निघाली आहेत ही सर्व आव्हाने आज शिक्षणाला पेलायला हवी व त्याकरिता एक स्वतंत्र अभ्यासक्रमाचा विचार व्हायला हवा. हा विचार गुरुदेवांच्या शिक्षणदृष्टित आढळतो.

५) शिक्षण :-

शिक्षण म्हणजे केवळ शाळेत जाणे, पदव्या संपादन करणे, ज्ञान प्राप्त करणे, पांडीत्य प्राप्त करणे ह्याच बाबींशी निगडीत नाही. हा शिक्षण संकल्पनेबाबत असणारा फार

मोठा गैरसमज आहे. कारण केवळ ज्ञानप्राप्तीने शिक्षणाला उपयोगिता प्राप्त होत नाही तर ज्ञान आणि कृती यांचा समन्वय आवश्यक आहे. केवळ व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण ही संकल्पनेची व्यापकता पण जास्त नाही तर शिक्षणाच्या परिभाषा आपणास पुढील प्रमाणे मांडाव्या लागतील.

- १) केवळ निर्देशन म्हणजे शिक्षण नाही. शिक्षण हे ध्येय आहे. निर्देश दिले जातात. शिक्षण हे प्राप्त केले जाते.
- २) शिक्षण शिष्याच्या हृदयातील प्रज्वलीत व गुरुद्वारा संरक्षित आंतरिक वस्तु आहे.

Instruction does not constitute education. Instruction is necessary it is easily available. But education is the goal to be reached and it is to be gain by ones own reflection. Instruction is given education is achieved. Instruction is objective, education is a subjective phenomenon kindle in the students and maintained by the teacher.

- ३) Education is nothign if it does not train our faculties to capture all our opportunities, to be useful to all other and to be always happy in ourselves.
- ४) To give, to share, to serve ही अभिवृत्ती निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण.
- ५) Real education means transformation of knowledge in to wisdom. Which is then used to curve out a strong character.
- ६) शिक्षणातून चारित्र्याची निर्मिती व्हायला हवी.
- ७) Not merely adding one more instruction to the students giving more & more data that is not education it can be best become instruction.
- ८) माणसामधील आंतरिक सौंदर्याची अभिव्यक्ति म्हणजे शिक्षण.

- ९) शिक्षणाचे अंतिम लक्ष आत्मपरिवर्तन आहे. **Transfusion of Idea** नको तर **Transformation** आवश्यक आहे.
- १०) केवळ पुस्तकी ज्ञान महत्वाचे नाही तर ज्ञान व कृती याचा समन्वय शिक्षण संकल्पनेत अभिप्रेत असतो.
- ११) **Spiritual education would help the student to unveil his beauty if it is done early in life it becomes a permanent and beautiful personality.**
- १२) **To make the thought good is called good education.**
- १३) **Real education starts with cultural activities.**
- १४) अलिकडच्या शिक्षण पध्दतीत शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात एखाद्या विषयाची माहिती कोंबून परीक्षेच्या वेळी ते बाहेर काढण्याचे साधन झाले आहे. हे काही शिक्षण नाही ज्यामुळे मानसाजवळ असलेल्या ज्ञानाने माणूस शहाणा होतो ते खरे शिक्षण आहे.
- १५) **In the modern education intelligence is necessary and so we develop intellectually very high and yet the individual is an ugly Person become though he is intectually highly developed. There is no emotional development. One side is developed head is developed heart is Shrunk ugly. If heart is developed a very sentimental fool, intellectually zero** ही आजच्या शिक्षणाची दुरावस्था आहे. आणि म्हणून **haed a heart** ह्याचा समतोल विकास होणे गरजेचे आहे. म्हणजे शिक्षणातून **Integreted person** निर्माण व्हायला हवा.
- १६) शिक्षण हे व्यक्तिमधून मुरले पाहिजे व त्याच्या कृतीत अभिव्यक्त व्हायला हवे.
- १७) आजच्या पिढीला केवळ **Factual knowledge** किंवा **wandours theories** शिकवू नये. तर जीवनाची आदर्श शिकवावी व ही आदर्श जीवनात कशी उतरावायची ह्याचेही शिक्षण द्यावे.

- १८) Education in country must help to rebuild the character of its people.
- १९) शिक्षण म्हणजे चारित्र्य बांधणी व ह्या चारित्र्य बांधणीचे चार **Pillars** आहेत. **Doing, feeling, knowing, becoming.**
- २०) शिक्षणातून खालील समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य निर्माण व्हायला हवे.
- 1) How to meet the problem.
  - 2) When it is solved then is it morally right or wrong.
  - 3) Is it beautiful or ugly.
- २१) Reintegration of personality is education.
- २२) खरा सुशिक्षित मनुष्य आपले संस्कार कधीच विसरत नाही. ते त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा एक भाग बनते व त्याच्या प्रत्येक शब्द व कृती ह्यामध्ये त्यांच्यामधील सुसंस्काराचा सुगंध आणते व असा मनुष्य हा श्रेष्ठ मानव म्हणून वावरू शकतो. त्याचे विचार प्रेमाने सुगंधीत झाले असतात.
- २३) Education means the ability to see the whole world in one working together.
- २४) The purpose of education is the overall unfolding a gental blossoming of the child of the physical emotional intellectual spiritual level of his/her personality.

वरील विवेचनावरून लक्षात येते की, शाश्वत विकासाकरिता मानव हा सुसंस्कृत व्हायला हवा. तो युक्त पुरुष असावा. तो **Wisdom master** असावा. तो **integrated person** असावा. चारित्र्य संपन्न असावा. शिक्षणाची संकल्पना युक्त पुरुषाशी निगडूत आहे. शिक्षणाबाबतच्या संकल्पना ह्या आव्हानच आहे व ह्या आव्हानाला शिक्षणाने स्विकारायला हवे.

६) शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये :-

N.C.F. २००५ च्या दस्तऐवजात असे नमूद करण्यात आले आहे की, “शैक्षणिक उद्दिष्ट्ये ही समाजाने स्विकारलेले आदर्श आणि तत्वे यांना सुसंगत अशा शैक्षणिक प्रक्रिया निर्मितीसाठी मार्गदर्शक सुत्रे असतात.” अर्थात ज्या जीवन ध्येयांचा आपण समाज स्विकार करतो त्या ध्येयांना समाजात संक्रमित करण्याची जबाबदारी ही शिक्षणाची असते. कारण शिक्षणामध्ये मानवी आदर्शांचे प्रतिबिंब पडते. मानवाच्या शाश्वत विकासाकरिता अत्यंत दूरदृष्टि ठेवून ह्या उद्दिष्टांची मांडणी करावी लागते व त्याच सोबत ही उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी साधनांची उपलब्धता हा भाग महत्वाचा ठरतो. आज ह्या उद्दिष्टांची पुनर्रचना करतांना आजच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचा संदर्भही महत्वाचा ठरतो. आमचे सामाजिक जीवन पूर्णपणे बदलून गेले आहे. आज समाज विलक्षण गुंतागुंत निर्माण झाली आहे. माणसाची जी बलस्थाने आहेत त्यात विलक्षण बदल झाला आहे. ही बलस्थाने म्हणजे कुटुंबव्यवस्था, सांस्कृतिक व राजकीय परिवर्तन, धार्मिक संकल्पनांमध्ये परिवर्तन ही सर्व बलस्थाने परिवर्तीत तर झाली आहे व पण त्याच सोबत त्याचे आशयही बदलले आहे. हिंदु संस्कृतीनुसार कुटुंब हा समाजाचा घटक मानला जातो. पूर्वी जुन्या वळणाच्या कुटुंबात वडील चुलते इ. घटक असत. कुटुंबात शिस्त, एकता असायची संपूर्ण कुटुंबात आदर्श राखली जायची. पण आजकाल ह्याच्या विरुद्ध नुकतेच वयात आलेले युवक हे कुटुंबाचे बंधन नाकारतात. घरातील शिस्तपूर्ण प्रभाव ते झुगारून देतात. सामाजिक रितीरिवाज झुगारून मन मानेल तसे स्वैराचारी जीवन जगू लागतात अर्थात अशा परिस्थितीत आत्मशिस्त तर नसतेच पण आत्मसंयमन ही नसते. आताचा क्षण साजरा करणे हाच जीवनाचा नियम बनला आणि कसेही करून आपल्या स्वतःची इच्छापूर्ती करणे ती कितीही हलक्या दर्जाची असो. त्या काळात समाजाचा घटक **Standard of life** चा विचार करीत होता. आज व्यक्ति **Standard of living** चा विचार करतो. मानव विकासाचा मूलभूत पायाच आज विस्कळीत झाला आहे. जी परिस्थिती कुटुंबाची तीच परिस्थिती धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात आहे. हा सगळा विचार करता. शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे असायला हवी.

दिव्यत्वाचा शोध :-

प्रत्येक मानवामध्ये दिव्यशक्ती सुप्त स्वरूपात वास करीत असतेच ह्या शक्ती दिव्य स्वरूपाच्या असतात पण त्याची जाणीव माणसाला नसते. अर्थात जाणीव नाही म्हणजे दिव्यत्वाच्या अस्तित्वाला बाधा येत नाही. पण ह्या दिव्यत्वाची जाणीव मानवाला व्हायला हवी. आपले स्वरूप दिव्य आहे ह्याची अनुभूती आल्यावर मानवामानवामधील भेद नाहीसा होईल. जाती भेद, धार्मिक भेद, सांप्रदायिकता नाहीशी होईल.

परिपूर्ण आनंदाची प्राप्ती :-

आज मानवाचे मन हा अत्यंत दुर्लक्षीत घटक आहे. शिक्षणातून ह्याची प्राप्ती होणे महत्वाचे आहे. ही आनंदाची प्राप्ती ही स्वसमायोजनातून प्राप्त होते. हे स्वसमायोजन मानवाच्या मन आणि बुद्धीच्या समन्वयात अवलंबून असते. मन आणि बुद्धीच्या सकारात्मक विकासात परिपूर्ण आनंदाची प्राप्ती असते. मन आणि बुद्धीच्या परिपूर्ण विकासातून व्यक्ति बाह्य जगात समायोजन करावयास शिकतो आणि तेव्हाच त्याला आनंदाची प्राप्ती होते. पण ह्यासाठी त्याच्या मनाला सुंदर वळण हे शिक्षणाच्या माध्यमातून लावणे अनिवार्य ठरते. शिवाय त्याच्या ठिकाणी जे अनेक विकार असतात त्यावर विजय संपादन करण्याची क्षमता त्याच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. आत्मसंयमाची क्षमता निर्माण होणे महत्वाचे आहे.

आत्मानुभव प्राप्त करणे :-

आजचे युग हे जागतिकीकरणाचे युग आहे. ह्या युगात आपण वैश्विक नागरिकत्वाची संकल्पना स्विकारत आहो हे विश्वनागरिकत्व हे सहअस्तित्वातच आहे पण ही सहअस्तित्वाची भावना तेव्हाच निर्माण होईल जेव्हा मानवाला आत्मिक स्तरावर ऐक्याची अनुभूती येईल. आत्मिक स्तरावरील ऐक्याची भावना मानवाला वैश्विक बनविते. ह्यासाठी दृढ संकल्प ध्येय प्राप्तीची अनन्य श्रद्धा ह्या बाबी आवश्यक आहेत. आत्मप्रेमातून विश्वप्रेम ही व्यक्तिची जीवनशैली बनायला हवी.

शांतता प्राप्त करणे :-

शांतता प्राप्त करण्याची क्षमता निर्माण करणे हे शिक्षणाचे अनिवार्य ध्येय आहे. आज जागतिक स्तरावर मानव अत्यंत अशांत आहे. विविध दहशतवादी कार्यवाही, भौतिकवाद ह्या सर्व बाबी मुळे मानव अत्यंत अशांत झाला आहे आणि म्हणूनच आज शांततेचे महत्त्व हे निर्विवाद आहे. **N.C.F. २००५** च्या **Core Group** ने **Education for Peace** ही संकल्पनाच विकसित केली आहे. शांतता म्हणजे मानवी मनाची दुःख रहित अवस्था. मानव तेव्हाच दुःखरहित होतो जेव्हा तो आपल्या मनाला बाह्य विषयापासून दूर राहण्याचे प्रशिक्षण देतो व अंतर्मुख होऊन अंतर्मनाचे अन्वेषण करतो. मानवाच्या असंख्य वासनाच त्याच्या दुःख व विनाशाला कारणीभूत ठरतात. पण दुर्दैवाने आज मानवाच्या कामना अतिशय विकृत बनत आहेत. त्यात मानवी मनाला अशुद्ध बनवित आहे. ह्या विजीगीषू कामना मग त्याला अनैतिक वर्तनास प्रवृत्त करतात. त्याच्या मनात खळबळ निर्माण करतात व मानसिक शांतीचा ऱ्हास घडवून आणतात. जास्त कामना जास्त अशांतता असा तो क्रम असेल तर निश्चितपणे कमी कामना कमी अशांतता हा नियम लागू होतो आणि म्हणून शिक्षणाच्या माध्यमातून कामनांवर नियंत्रण ठेवण्याचे प्रशिक्षण बालपणापासूनच व्यक्तिला मिळायला हवे. मानवाची शांती व समाधान आज बाह्य वस्तुवर अवलंबून आहे. पण बाह्य विषयवस्तू पासून शाश्वत सुख प्राप्त होत नाही ते सुखाचा केवळ आभास निर्माण करतात. आणि म्हणून मानवाची विवेक शक्तीचा विकास ह्याठिकाणी महत्वाचा ठरतो. मनाला अंतर्मुख कसे करायचे ह्याचे प्रशिक्षण शिक्षणात महत्वाचे ठरते. हेच खऱ्या अर्थाने आधुनिक काळातील भौतिक आव्हानाच्या समस्येला उत्तर ठरेल. आध्यात्मिक मूल्यांचे संस्कार हे ह्यासाठी महत्वाची ठरतात. व ह्यासाठी ह्या ध्येयापासून स्वयंशिक्षणाचे बिजारोपणही शक्य होते. मानवाचे आध्यात्मिक सामर्थ्य वाढविणे हे भौतिक आव्हानाला चोख उत्तर आहे आणि म्हणूनच शिक्षणातून लालसा, लोभ, स्वार्थ, बहिर्मुख कामना ही रक्तबंबाळ मूल्यांची जागा प्रेम, दान शूरता, सहिष्णुता ह्यांनी घ्यायला हवी. कारण शांतता आनंद हा जीवनाचा गाभा आहे. ह्या मानवाच्या अवस्था आहे. शांततेसाठी शिक्षण ह्या **NCF २००५** च्या दस्तऐवजात असे नमूद करण्यात आले आहे की, “असहिष्णुता धर्माधता झगडे आणि वैमनस्याने ग्रस्त एका अपूर्व हिंसक

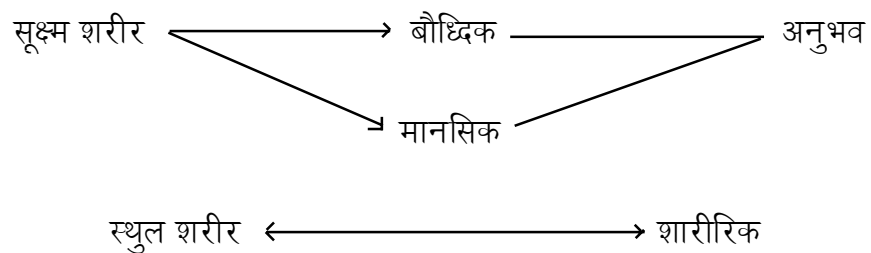
काळात आपण जगतो आहोत. नैतिक व्यवहार शांतता आणि कल्याण ह्या मूल्यासमोर फार मोठी आव्हाने आहेत. जगभरातच नव्हे तर देशात अगदी स्थानिक पातळीवरही वाढत्या हिंसाचाराच्या व तो आणखी वाढावा असे वाटणाऱ्यांची संख्या वाढत असलेल्या काळात राष्ट्रीय शालेय अभ्यासक्रमाच्या मसुद्याच्या आराखड्यात शांततेच्या शिक्षणासाठी नेमकी जागा व वेळ निश्चित करण्याची कधी नव्हे ती गरज निर्माण झाली आहे''.

योग्य मार्गाची निवड करण्याचे सामर्थ्य निर्माण होणे :-

योग्य निवडीला जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. मानवाला आपल्या व मानवजातीच्या कल्याणाचा मार्ग निवडण्याचे सामर्थ्य निर्माण व्हायला पाहिजे. प्रत्येक क्षणी मानवाला एकच मार्ग निवडावा लागतो. एक तर तो श्रेयासाचा असतो अथवा प्रेयसाचा. श्रेयसाचा मार्ग हा कल्याणाचा मार्ग आहे तर प्रेयसाचा मार्ग हा सुखाचा मार्ग आहे. निश्चितपणे मानवाला सुखाचा मार्ग खुणावतो. पण प्रेयसाच्या मार्गात अंतिमतः त्याला दुःखाचीची प्राप्ती होते. पण श्रेयसाचा मार्ग हा मानव कल्याणाचा मार्ग आहे. श्रेयासाच्या मार्गावर धर्माज्ञांचे पालन महत्वाचे ठरते. हा मार्ग मानवाला कृतकृत्यतेचा अनुभव प्राप्त करून देतो. मनावर जर योग्य संस्कार झाले तर ते प्रेयसाचा मार्ग स्विकारणार नाही आणि हेच संस्कार आज शिक्षणातून होणे आवश्यक आहे. ही विवेकक्षमता शिक्षणातून विकसित व्हायला हवी.

व्यक्तिमत्त्वाचे पुनर्वसन :-

आजवर आपण व्यक्तिमत्व विकासाकरिता शिक्षणाची संकल्पना अभ्यासली आहे. किंबहुना व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण ही संकल्पना आपण अभ्यासली आहे. ह्याच दृष्टिकोनातून व्यक्तिमत्त्वाचे पुनर्वसन (Rehabilitation of personality) ही बाब महत्वाची ठरते. अर्थात चार स्तरीय मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा विचार ह्यात येतो.

वरील प्रमाणे मानवी व्यक्तिमत्व चार स्तरीय आहे. ह्यापैकी मन आणि बुद्धी ही उपकरणे अनुभावक असतात. ह्या उपकरणाचा सुसंवादी विकास हा महत्वाचा असतो. पण आज नेमका हाच घटक दुर्लक्षित राहतो आहे. मन आणि बुद्धीची गुणवत्ता ही व्यक्तिमत्वाचा पोत निर्धारित करतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून मनाचे संस्करण व बुद्धीचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे. हेच व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन आहे. राष्ट्रउभारणीसाठी ही बाब महत्वीच ठरते आणि म्हणूनच आधुनिक शिक्षणाने आता **Rehabilitation of personality, Readjustment of personality, Rearrangement of personality, Rebuilding of personality** ह्या संकल्पनांना ध्येय म्हणून स्विकारण्याची वेळ आज आली आहे. प्रत्येक मानवात शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वैशिष्ट्ये असतात व ती परस्पराहून भिन्न असतात. आणि म्हणूनच प्रत्येकाचे व्यक्तिमत्व वेगळे असते. व्यक्तिमत्वाचा विकास हा व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्वसनातूनच शक्य आहे. शिक्षणातून व्यक्तिला आपल्या व्यक्तिमत्वाचे आकलन होणे गरजेचे आहे. मानवी जीवनाची रचना त्याला कळणे आवश्यक आहे. त्यातूनच व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन शक्य आहे.

व्यक्तिमत्वाचा समतोल साधणे :-

व्यक्तिमत्व विकास व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन ह्या जेवढ्या अनिवार्य बाबी आहे. तेवढाच व्यक्तिमत्वात समतोल निर्माण होणे ही बाबही महत्वाची ठरते. ही बाब ह्या दृष्टिकोनातून की मानवाचे व्यक्तिमत्वाचे दोन घटक असतात. बाह्य घटक व आंतर घटक व ह्या आंतर घटकात व बाह्य घटकात नेहमी संघर्ष सुरु असतो. पण ह्या दोन्ही घटकांमध्ये समन्वय झाल्यास समतोल व्यक्तिमत्व निर्माण होते. पण नेमके त्याच्या उलट घडते. मानव हा आंतरिक दुबळेपणा व बाह्य आव्हाने ह्यांच्याच झगड्यात कायम फसलेला असतो. शिक्षणातून हा आंतरिक गोंधळ कमी व्हायला हवा व बाह्य आव्हानांना तोंड देण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी. केवळ आव्हानांना तोंड देणे ही बाब महत्वाची नाही तर हे तोंड कसे द्यावे? हे तोंड देतांना नीतिमत्तेचे पालन कसे करावे ह्या बाबी महत्वाच्या ठरतात. ह्यामुळे माणसाचे आंतरिक सामर्थ्य वाढते. बाह्य जगाचा स्विकार आंतरिक सामर्थ्य वाढ ह्याने मानवाच्या व्यक्तिमत्वात समतोल साधला जातो. ही बाब शिक्षणातून साध्य व्हायला हवी.

आंतरिक व्यक्तिमत्वाचा विकास :-

मानवाचे व्यक्तिमत्व हे चार स्तरीय असते. पण मानव जगाच्या संपर्कात मन आणि बुद्धीच्या माध्यमातून येतो. ही उपकरणे निश्चितपणे निकोप हवीत आणि ह्यासाठी **The mind and intellect of individuals have to be regulated disciplined and perfected.** शिक्षणातून मनाला ताळ्यावर आणता आले पाहिजे. बुद्धीला शिक्षित करता आले पाहिजे. हा आंतरिक व्यक्तिमत्व विकास मग समग्र व्यक्तिमत्वाचा विकासास सहाय्यक ठरतो.

आध्यात्मिक विकास :-

आध्यात्मिक विकास हे शिक्षणाचे अनिवार्य ध्येय आहे. प्राचीन काळापासून ह्या ध्येयाला मान्यता मिळाली आणि हे मानवी जीवनाचे सुध्दा अत्युच्च ध्येय आहे. मानवाला जीवनाचे अंतिम सत्य आकलन होणे अनिवार्य आहे. त्याची उच्च ध्येयाप्रत उत्क्रांती होणे आवश्यक असते. मानवाला आपले जीवन जगत असतांना जीवनाबद्दत अनेक प्रश्न पडतात. ह्या प्रश्नांची उत्तरे आध्यात्मिक विकासात आढळतात. सर्व प्राणीमात्रांच्या ऐक्य भावाची दिव्य जीवन जगण्याची पात्रता व्यक्तिच्या मनात निर्माण व्हायला हवी. ह्यासाठी मानवाने तीन घटकांना ओळखण्याची क्षमता शिक्षणाने त्याच्यात निर्माण व्हायला हवी.

Power - knowledge - capabilities ह्या तीन बाबी मानवात विद्यमान असतातच पण त्याची अभिव्यक्ति करण्याची क्षमता त्याच्यात शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी व ह्यासाठी आपल्या आंतरिक व्यक्तिमत्वाशी तादात्म्यता असणारा माणूस हा सदा विक्षेपित असतो आणि म्हणूनच मानवाचा विकास होऊन त्याचे मन व बुद्धीशी तादात्म्य होणे आवश्यक आहे. ही वाटचाल स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे आहे. जसजसा तो सूक्ष्मतेकडे विकसित होईल तसतसा त्याचा आध्यात्मिक विकास होतो व ही क्षमता त्याच्यात शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. अशा आध्यात्मिक विकास झालेला व्यक्ति हा **Master mind** म्हणून वावरतो.

आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे :-

हे ध्येय अत्यंत महत्वाचे असे शिक्षणाचे ध्येय आहे. आज मानव संपूर्ण जगावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे व जागतिक स्तरावर ही अहमहमिका सुरु आहे.

मग ते क्षेत्र कोणतेही असो प्रत्येक क्षेत्रात आपण कसे श्रेष्ठ ठरू व इतरांवर कसे प्रभुत्व संपादन करू शकू ह्या अतिरेकी भावनेने माणूस जणू काही झपाटला आहे. पण व्यक्ति जोवर स्वतःवर प्रभुत्व संपादन करीत नाही तोवर तो बाह्य जगावर प्रभुत्व स्थापन करू शकत नाही. ज्या व्यक्तिये स्वतःवर स्वामित्व प्राप्त केले आहे. तीच व्यक्ति बाह्य जगावरही प्रभुत्व प्राप्त करू शकतो. पण आज आपणास सर्वत्रच आढळते की मानव हा भोगांचा दास झाला आहे. त्यामुळे आपल्या जीवनातील आव्हाने तो समर्थपणे पेलू शकत नाही. तो परिस्थितीचा गुलाम होत जातो व स्वतःच्या सर्वनाशास कारणीभूत होतो. पण आत्मप्रभुत्व संपादन करण्यासाठी ज्ञान व उच्च जीवनमूल्य ह्यावर आरुढ व्हावे लागते व हे होण्याची क्षमता शिक्षणातून निर्माण व्हावी. आधुनिक युगात मानव विपत्तीने अत्यंत खिन्न झाला आहे. आत्मप्रभुत्व ही संपादीत अवस्था आहे व ही अवस्था प्राप्त करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असावे. आत्मप्रभुत्वाने व्यक्ति समस्येपासून पलायन स्विकारत नाही. जीवनात अनेक परिवर्तने नित्य घडत असतात. ह्या परिवर्तनाला तोंड देण्याची सामर्थ्य व्यक्तित असायला हवे. अनेक अनेक दोष आपल्याला अनुभवावे लागतात. ह्या बाह्य जगातील दोषात आपणास सुधारणा करता येईल पण त्यासाठी स्वतःमध्ये मूलभूत बदल करवून आणावा लागेल. स्वसमायोजन करावे लागेल व ह्यातूनच आत्म समृद्धता व आत्मप्रभुत्व प्राप्त होईल.

मानवी जीवन उत्क्रांत करणे :-

मानव जीवन उत्क्रांत करणे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय असायला हवे. डार्विनची उत्क्रांतीची संकल्पना ही स्थूल शरीरापुरती मर्यादित होती पण वेद व उपनिषदांनी सुक्ष्म शरीराच्या उत्क्रांतीवर विशेष भर दिला आहे. मानवाच्या तीन उत्क्रांतीचे टप्पे असतात. १) पशुमानव, २) वनस्पती मानव, ३) अति मानव - मानव मानव - देवमानव. मानवाच्या शरीर, मन, बुद्धीची उत्क्रांती ही अतिमानवाकडे असावी, असा विचार डार्विनने पण मांडला होता. पण ह्या उत्क्रांतीची दिशा कोणती असावी ह्याबाबत मात्र त्यांनी मार्गदर्शन केलेले आपणास आढळत नाही. पण हे मार्गदर्शन आपणास वेद तत्वज्ञानात आढळते आणि पशुमानवापासून मानसिक उत्क्रांती साधून अतिमानवापर्यंत उत्क्रांती करून घेणे हे मानवाचे ध्येय आहे व ह्या कार्यात त्याला शिक्षण अतिशय उपयुक्त ठरते. पशुमानव ही अत्यंत निच अशी मानसिकता आहे. पण ह्या मानसिकतेत उत्क्रांती घडवून आणणे हा मानसिक प्रशिक्षणाचा भाग आहे आणि

हा शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य होण्यासाठी शिक्षण ही मानसिक प्रशिक्षणाची योजना बनायला हवी. आज सर्वत्र पशुमानवांची संख्या आपणास आढळते. ठिकठिकाणी होणारे आंतकवादी हमल्यावरून घडणाऱ्या अनेक गुन्हेगारी घटनांवरून ही बाब स्पष्ट होते. मानवाने आपली आज अत्यंत अधोगती चालविली आहे. पण स्वतःची उन्नती त्यांना करून घेणे आवश्यक आहे. ही बाब शिक्षणातून घडायला हवी. हत्या करा, लुटमार करा, चोरी का पण स्वतःचे अस्तित्व टिकवा. हा वास्तविक निचरत प्राणी जीवनाचा नियम आहे. पण आज मानवही हे पशुजीवन जगत आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून ह्या पशु जीवनाचा तिरस्कार त्याच्या मनात निर्माण व्हायला हवा. प्रेम, सहिष्णुता, दयाळूपणा इ. उच्चतर मूल्यांबाबतचे प्रेम त्याच्या मनात उत्पन्न व्हायला हवे व मूल्यांचे प्रेम हे मूल्याचरणानेच विकसित होऊ शकेल आणि म्हणून हे मूल्याचरण करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी त्याच्या मनात योग्य वळण लावावे लागेल. मानसिक प्रदुषण थांबवावे लागेल व टाळावे लागेल. ह्यासाठी शिक्षणातून योग्य ते प्रयत्न व्हायला हवे. मानव केवळ शारीरिक पातळीचाच विचार करतो तेव्हा तो पशुमानव स्तरावर असतो. पण जेव्हा तो मानसिक, बौद्धिक व जाणीवतत्वाच्या पातळीवर उत्क्रांत होतो तेव्हा तो मानव मानव अर्थात आदिमानव ह्या स्तरावर पोहोचतो

अतिमानव	अध्यात्मिक Spiritual	मूल्याचरण higher level of univarsel
मानव मानव	बौद्धिक Intellectual	विवेक Thoughts, logic, analysis
वनस्पती मानव	मानसिक Mental man	भावना Thoughts and emotion
पशुमानव	शारीरिक Physical	संवेदना Gross level body

ही बाब शिक्षणाने साध्य होऊ शकेल. ही व्यक्तिमत्व विकासाची, ही व्यक्तिमत्व उत्क्रांतीची संकल्पना आता शिक्षणात स्विकारावी लागेल. हे आदर्श मात्र शिक्षणासमोर असणे आवश्यक आहे आणि नियम हा आहे की, आदर्श जेवढे उदात्त आहे. तेवढाच आपल्याला आपल्या कार्य प्रेरणेचा शोध लागतो व ह्या कार्य प्रेरणेतून वर्तनाला एक नवीन आयाम प्राप्त होतो.

समस्या निराकरणाची क्षमता विकसित करणे :-

मानवात अनेक सुप्त क्षमता असतात. ह्या क्षमतांचे प्रगटीकरण शिक्षणाच्या

माध्यमातून होणे आवश्यक आहे. आज मानवासमोर अनेक आकस्मिक समस्या येतात. कधी कधी ह्या समस्यांना सामोरे जातांना त्याची मानसिक अवस्था ढासळल्या सारखी होते. ह्याचे कारण त्या समस्येचे आकलन त्याला होत नाही. परिणामी त्या समस्येची सोडवणूक तो करू शकत नाही. आज आधुनिक शिक्षणप्रणालीत **disaster management** सारखे विषयक शिकविण्यात येतात. नैसर्गिक आपत्तींना मानव तोंड देतो. त्यासाठी अनेक यंत्रणाही उपलब्ध आहेत. पण मानवाच्या अंतर्जगतात जी वादळे, भुकंपे होतात त्यावर विजय मिळविण्यासाठी **disaster management** च्या प्रशिक्षणाची आज जास्त आवश्यक आहे. अर्थात त्याला आपण **Mental Disaster Management** हे शिक्षणातून साध्य व्हायला हवे. मानसिक व बौद्धिक स्तरावर होणारी समस्या ही मानवाला सोडविता यायला हवी.

राष्ट्रीय भावना दृढ करणे :-

शिक्षणाबाबतचे हे ध्येय प्राधान्य क्रमाने अनिवार्य असे ध्येय आहे. व्यक्तिच्या मनात राष्ट्रप्रेम आहेच ह्या गृहितकावर आधारीत हे ध्येय आहे. आपण ज्या कुटुंबात जन्म घेतो त्या कुटुंबाबाबत तेथील व्यक्तिबाबत व्यक्तिच्या मनात नैसर्गिक प्रेम असते. तद्वतच आपल्याला व्यक्ति म्हणून संदर्भ देण्याच्या देशाबद्दल व्यक्तिच्या मनात नैसर्गिक प्रेम असते. ह्या प्रेमाचे दृढीकरण शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवे. शिक्षणाच्या माध्यमातून केवळ भूखंडावर वास्तव्य करणारे व्यक्ति अशी देशाची परिभाषा नाही तर समान उच्च ध्येयासाठी कार्य करणारे व्यक्ति जेव्हा एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात एकत्रित येतात तेव्हा ते राष्ट्र होते हा संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून दृढ व्हायला हवा. ह्या समान ध्येयामध्ये निष्ठा असते. कार्य प्रेरणा असते. संकल्प शक्ती असते. प्रेरणादायी वातावरणाची निर्मिती असते. सिध्दांत असतात आणि ह्या सर्वांशी प्रामाणिक राहणारी मानवाची बुद्धी असते व ह्या सर्वातून राष्ट्रोन्नतीच्या ध्येयाची प्राप्ती असते. ह्या सर्वांचे संस्कार शिक्षणातून व्हायला हवे व ह्या करिता इतिहासातील घटकांची निवड ही अत्यंत महत्वाची ठरते. राष्ट्रवैभवाचा संस्कृतीच्या दैदिप्यमान इतिहास याचा जास्तीत जास्त अंतर्भाव आपणास शिक्षण क्रमात करावा लागेल. इतिहासातील व्यक्तिनिष्ठा काढणे अनिवार्य ठरेल. आत्मकेंद्री वृत्ती ही व्यक्तिनिष्ठतेतून निर्माण होते व आत्मकेंद्री वृत्ती ह्या राष्ट्राचा विकास घडवून आणू शकत नाही. व्यक्तिमध्ये राष्ट्रनिष्ठा निर्माण करणे ही

शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. राष्ट्राला भौतिक समृद्धी कितीही प्राप्त होत असेल पण त्या राष्ट्रामध्ये व्यक्तित्मध्ये राष्ट्रनिष्ठा नसेल तर ते राष्ट्र अधोगतीस पोहोचेल. राष्ट्रासाठी मरण्याची प्रेरणा व्यक्तित्मध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण करावी लागेल. ह्यासाठी निष्ठा व्यवहारात उतरविण्याचे सामर्थ्य, सिध्दांताला चिकटून राहण्याचा पक्केपणा, अनैतिक बाबींचा तिरस्कार, निम्न प्रवृत्तीचा तिरस्कार, राष्ट्राला स्वतःपेक्षा अधिक पवित्र व महत्वाचे मानण्याची भावना ही शिक्षणातून निर्माण करावी लागेल.

चारित्र्यांची बांधणी करणे :-

मानवामध्ये चारित्र्याचे गुण हे विद्यमान असतातच ह्या गृहितकावर आधारीत हे ध्येय चांगल्या सवयी लागणे म्हणजे मानवाच्या चारित्र्याची बांधणी आहे. चांगल्या सवयी निर्माण होण्यासाठी चांगल्या कृतीची वारंवारिता महत्वाची आहे. चांगल्या कृती ह्या चांगल्या विचारातून निर्माण होतात व ह्या विचाराचा प्रवाह म्हणजे मन आहे हा क्रम लक्षात घेता चारित्र्य निर्माण करायचे असेल तर चांगली मने घडवावी लागतील. जी आज शिक्षण विषयक विचारसरणीतून दुर्लक्षित होत आहेत. आणि म्हणून शिक्षण विषयक ध्येयांमध्ये सुंदर मनाची निर्मिती करणे हे ध्येय चारित्र्य निर्मितीच्या ध्येयासाठी महत्वाचे ठरते.

संस्कृती संक्रमण, संवर्धन, प्रेम :-

भारतीय संस्कृतीमध्ये परिवर्तनाला आलिंगन देण्याची क्षमता आहे. त्यामुळे अनेक वादळांना तोंड देत भारतीय संस्कृती आजही अत्यंत गौरवाने जगत उभी आहे. भारतीय संस्कृती ही कर्तव्य भावनेवर आधारीत आहे. अधिकार ह्या संकल्पनेवर नाही आणि म्हणूनच **Human Right** पेक्षा **Human Accountability** वर संस्कृतीचा भर आहे. कर्तव्य भावना ही मानवाच्या मनात प्रबळ होणे आवश्यक आहे. कर्तव्य भावनेतूनच समर्पणाची वृत्ती विकसित होते. पण अधिकाराच्या भावनेतून मात्र इतरांकडून काही घेण्याची वृत्ती निर्माण होते हा भारतीय संस्कृतीचा आध्यात्मिक गाभा आहे. ह्याबद्दलचे प्रेम शिक्षणाने आता निर्माण करायला हवे व ह्याकरिता **Human Right** ची जागा **Human Accountability** ने घ्यायला हवी. भारतीय संस्कृती ही भौतिक नाही ती आध्यात्मिक आहे. ती त्याग व समर्पणावर आधारीत आहे.

हा संदेश हा संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून पक्का होईल ही भूमिका नव्याने बजावण्याची वेळ आता शिक्षणावर आली आहे. योग्य जीवनमूल्यांच्या संस्काराने ही बाब साध्य होते. तत्वज्ञानाच्या योग्य अर्थनिर्वचनाने ही बाब साध्य होते. आज तत्वज्ञानाच्या चुकीच्या अर्थनिर्वचनाचा एक विचार प्रवाह समाजात रुजतो आहे. त्यामुळे संस्कृती व्हासाचा धोका निर्माण झाला आहे. आज युवकांना भारतीय संस्कृतीचे आकलनच झाले नाही. पण आता ह्या ध्येयावर शिक्षणाने भर द्यायला हवा.

धार्मिकता निर्माण करणे :-

आधुनिक काळातील अतिशय अनिवार्य असे हे ध्येय आहे. आज जागतिक स्तरावर धर्माबाबतची एक कुपमंडुकीय वृत्ती आपणास आढळते. इतरांपेक्षा माझा धर्म श्रेष्ठ कसा ह्याबाबत स्पर्धा आज चालली आहे व दुर्दैव असे की ह्या स्पर्धेतून हिंसाचार घडतो आहे. हा अत्यंत विरोधाभास तर आहेच पण ही अत्यंत शोकांतिका आहे. भारताचा विचार केल्यास आज भारतात धर्म विद्वेष तर आहेच पण जातीयता खूप जास्त प्रमाणात वाढली आहे. परिणामी मानवाचे विघटन झाले आहे. अशा ह्या विपरीत काळात खऱ्या अर्थाने धार्मिकता निर्माण करणे म्हणजेच धर्म संकल्पनेचा खरा आशय लोकांपर्यंत पोहोचविणे हा आहे. धर्म ही संकल्पना ही अस्तित्वाशी निगडीत आहे. **Law of being** म्हणजे धर्म. रिलीजन हे धर्म ह्या संकल्पनेचे अत्यंत घाईघाईने केलेले भाषांतर आहे. **Right conduct** हे भाषांतर धर्माच्या केवळ आचरणाच्या भागाशी निगडीत आहे. हे दोन्ही शब्द धर्माला पर्यायी ठरू शकत नाही. म्हणूनच धर्माचा खरा आशय हा व्यक्ति पर्यंत शिक्षणाच्याच माध्यमातून पोहोचू शकतो. वस्तु जशी आहे तशी ती ओळखता आली पाहिजे. हाच धर्म आहे. ज्याच्या शिवाय व्यक्ति किंवा वस्तु आपले अस्तित्व टिकवून ठेवू शकत नाही. असा आवश्यक स्वभाव म्हणजे धर्म आहे. हा धर्माचा आशय व्यक्तिपर्यंत पोहोचविण्यासाठी तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाचे महत्व अधिक आहे. ह्या अनुषंगाने मानव ज्या वासनांचे गाठोडे घेऊन जन्माला येतो त्या वासना म्हणजे मानवाचा धर्म आहे. आणि शिक्षणातून ह्या वासनाच सुसंस्कारित व्हायला हव्यात. ह्या अनुषंगाने स्वधर्म ही संकल्पना कर्माशी निगडीत आहे. धार्मिकता निर्माण करणे म्हणजे मानवातील हीन वासनांना योग्य वळण लावणे. त्यांना उन्नत करणे. आपल्यातील हीन व उदात्त अशा दोन

व्यक्तिमवाबाबत व्यक्तिची जाणीव विकसित करावी लागेल व हीन व्यक्तिमत्व हे उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्याखाली कसे आणायचे ह्याचे योग्य मार्गदर्शन हे शिक्षणाच्या माध्यमातून अत्यंत महत्वाचे ठरते. मानवाच्या मूळ वासना उदात्तच असतात पण ज्यावेळी ह्याचे शारीरिक, मानसिक व भावनिक स्तरावर अवतरण होते तेव्हा त्या हीन बनतात आणि ह्या वृत्तींना उच्च स्तरावर नेण्यासाठी मग धर्म व तत्वज्ञान सहाय्यक ठरतात. हे समजण्यामध्ये वेद उपनिषदांचे तत्वज्ञान अतिशय सहाय्यक ठरते. कारण वेद तत्वज्ञान हे धर्माचा सार्वभौम आशय सांगते आणि म्हणून हे तत्वज्ञान व्यक्तने स्वतःमध्ये रुजविणे आवश्यक आहे.

वैश्विक दृष्टिकोन निर्माण करणे :-

वैश्विकतेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे हे अतिशय आवश्यक आहे. ह्याचे कारण आज संपूर्ण सृष्टीत अनेक सजीव व निर्जिव घटक आहे. ह्या घटकामध्ये परस्पर सहसंबंध आहे. ज्याला आपण जीवो जीवस्य जीवनम् असे म्हणतो पण हा सहसंबंध मानवाच्या लक्षातच येत नाही आणि मग तो इतरांकडे अत्यंतहीन दृष्टिने पाहतो. चैतन्याच्या स्तरावर संपूर्ण विश्वाचे ऐक्य मानवाने मानायला हवे. त्याचप्रमाणे ह्या विश्वात अनेक संस्कृती आहेत. अनेक धर्म आहेत. ह्या सर्वांना एकत्र बांधणारा एक महत्वाचा असा धागा आहे. हा धागा जर व्यक्तिला पकडता आला तर विश्व संस्कृती बाबतचे प्रेम त्याच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय रहात नाही. असा विश्वात्मक प्रेम निर्माण झालेला व्यक्ति मग खऱ्या अर्थाने ह्या विश्वाचा नागरिक बनतो. ही क्षमता शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवी.

जन्मपूर्व संस्कार करणे :-

गर्भावस्थेत बालक जेव्हा असतो तेव्हा आई जे अन्न खाते त्यामुळे बालकाचे शरीर सुदृढ होते तर माता जे अनुभव घेते त्यामुळे बालकाचे मन व बुद्धी तयार होते ही बाब आता विज्ञानानेही मान्य केली आहे. वैद्यकीय शास्त्राच्या आधारे मातेच्या अनुभवाचे बालकाच्या मनावर गर्भावस्थेत असतांना का परिणाम होतो ही बाब **Story of Birth** ह्या **Discovery**

ह्या चॅनेलने दाखविलेल्या कार्यक्रमात शास्त्रज्ञांनी दाखविली आहे. ह्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास बालकाचे शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने जन्मपूर्व अवस्थेतूनच प्रारंभ होते आणि ह्यासाठी विचार शिक्षण प्रणालीने करणे आवश्यक आहे. माता शिक्षणाचा भाग ह्या ठिकाणी महत्वाचा ठरतो.

वरील उद्दिष्टांच्या व्यतिरिक्त बालक शिक्षणाची युवा शिक्षणाची पुढील प्रमाणे ध्येय असावे.

- 1) To prepare the students to live their lives fully and successfully by imparting to them the vision of life.
- 2) To instill in the students the spirit of service in all walk of life and become responsible citizen of future.
- 3) To make the students capable of facing challenges of the life efficiently and curve out their own future.
- 4) To provide a balanced and school oriented programm by in corporating progressive techniques, learning theories and methodologies.
- 5) To provide a conducive environment to team and live the right values and appreciate the glory of our culture.

युवकांकरिता शिक्षणाचे Vision पुढीलप्रमाणे असावे.

"To create an atmosphere of study for the youth whereby they are exposed to the highest truths of vedantas and at the same time they are able to exhibit this knowledge as excellence and perfection in their interaction with the external world."

वरील प्रमाणे शिक्षणाचे ध्येय असायला हवे.

शिक्षण प्रक्रियेचा विचार करण्यापूर्वी खालील प्रकारचे दृष्टिकोन हे शिक्षणाचा पाया असायला हवे.

७) शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण - विविध उपागम

बालकेंद्री शिक्षण :-

बालक केंद्रीत शिक्षणाबाबत भारतात अनेक प्रयोग झालेत होत आहेत. अनेक आयोगाच्या माध्यमातून बालकाकरिता विविध शिफारशी सुचविण्यात आल्यात. शिक्षण आनंददायी व्हावे म्हणून योजना आखण्यात आल्यात. सर्वशिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून सर्व बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न झाला. खेडोपाडी साक्षरतेचा प्रचार व प्रसार झाला. मुलामध्ये ज्ञान विज्ञानाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून विविध आकर्षक उपक्रमही देण्यात आले त्यांच्यात अधिष्मता कौशल्य विकसित व्हावे म्हणून अनेक अध्ययन चाचण्या देण्यात आल्या. गरिब तसेच मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास व्हावा म्हणून त्यांना अनेक आर्थिक सवलती ही शासनाने दिल्यात. बालककेंद्रीत शिक्षण यशस्वी व्हावे म्हणून शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले गेले. त्यातून बालककेंद्रीत शिक्षणाकरिता त्यांना तयार करण्यात आले. विज्ञान तंत्रज्ञान पर्यावरण ह्या बाबत आवड निर्माण व्हावी म्हणून विविध मंडळाच्या स्थापना करण्यात आल्यात. बालकांचे शिक्षण निःशुल्क सार्वत्रिक असावे. असे भारतीय संविधानाने दंडक आखून दिला. अनेक विचारवंतांनी त्यावर चिंतन केले अनेक बालककेंद्री अध्ययन अध्यापन पद्धती उदयाला आल्यात. बालकांचे स्वस्थ चांगले रहावे ह्याकरिता अनेक योजनाही राबविण्यात आल्यात. बालकांचा नवीन जगाशी संबंध यावा म्हणून त्यांना प्राथमिक स्तरापासून संगणक शिक्षण देण्याचीही तरतुद झाली. संगणकाच्या माध्यमातून अनेक **Self Learning Packages** तयार झाले. संगणकाधिष्ठित अध्ययन अध्यापन पद्धती उदयाला आल्यात. गळती स्थितीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध आर्थिक सवलती बालकांकरिता उपलब्ध झाल्यात हे सर्व बालक केंद्री शिक्षणाला अनुसरूनच करण्यात आले. त्यामागे मुळ विचार हाच आहे की, बालवयातच बालकांमध्ये संस्कार रुजतात व त्यातूनच उद्याचा सुसंस्कारित नागरिक तयार होईल. हा दृष्टिकोन अतिशय उदात्त आहे. त्याकरिता योजनाही चांगल्या आहेत. ह्यातून बालक शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हायला मदत झाली. अनेक बालके शिक्षणाच्या प्रवाहात आलीत. शिक्षण होऊ

लागली. अनेक बालमजुरांचे पुनर्वसन झाले, होत आहे. अनेक बालके आज क्रीडेच्या क्षेत्रात, विज्ञानाच्या क्षेत्रात जागतिक स्तरावर भारताचे नाव, उज्ज्वल करित आहे. बालकांनी तरुणांनी विज्ञानाकडे वळावे म्हणून केंद्रशासनाने किशोर वैज्ञानिक ही योजनाही सुरु केली. ह्या सर्व बाबी शिक्षणाच्या क्षेत्रात सकारात्मक घडत आहेत. व्यक्ति, समाज, कुटुंब शासन जागतिक स्तर ह्या सर्वांच्यापरिने बालक केंद्री शिक्षण व शिक्षणात बालकांचा विचार ह्या बाबींवर प्रभावीपणे विचार सुरु आहे. हे सर्व घडत असतांना **University of Education planning and administration** ह्या संघटनेने नुकत्याच झालेल्या सर्वेक्षणानुसार असे निदर्शनास आणुन दिले आहे की, भारतात ३२,००० शाळांमध्ये एकही विद्यार्थी नाही. २३,००० शाळा अशा आहेत की, जेथे शिक्षकच नाही. ४६,००० शाळा अशा आहेत ज्या कोणत्याही इमारतीत भरत नाहीत. ह्या शाळांपैकी १८,००० शाळा ह्या सरकारी आहेत. ही सर्व आकडेवारी भयावह आहे. बालक शिक्षणाच्या बाबतीत एकीकडे एवढा उहापोह होत असतना आजही आपल्या देशात पाहिजे त्या प्रमाणात शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झालेले आपणास आढळत नाही. ह्याचे कारण काय आहे? समाजाचा नकारात्मक दृष्टिकोन? शासन यंत्रणात्र? उदासिन कुटुंबे? दारिद्र्य? अज्ञान? अंधश्रद्धा? नेमके काय कारण असावे ह्याचा प्रथम शोध घेणे अनिवार्य आहे. ह्या सर्व प्रयत्नांमध्ये ज्याच्या साठी ह्या सर्व सोयी सवलती दिल्या जातात तो घटक अर्थातच बालक हाच दुर्लक्षित आहे, असे हे विधान करणे धाडसाचे ठरेल. कारण एकीकडे बालक केंद्र मानुन होणाऱ्या शिक्षणातील बदल आणि दुसरीकडे बालक दुर्लक्षित आहे हे विधान अभ्यासकांना विरोध भासात्मक वाटेल परंतु एक बाब निश्चित की, आम्ही ह्या सर्व खटाटोपातून बालकांकडेच दुर्लक्ष केले आहे. शिक्षणातून आम्ही वैज्ञानिक घडविण्याचा प्रयत्न केला, शिक्षणातून आम्ही शास्त्रज्ञ, खेळाडू, शिक्षक, तंत्रज्ञ, आणखी काहीतरी. ह्या सर्व बाजूंनी बालकांच्या विकासाचा विचार आमच्या शिक्षण प्रणालीने केला. पण ह्या सर्वांमध्ये बालवयात असणारे त्यांचे सुंदर मनाचा आम्ही कितपत विचार केला? ह्या शिक्षण प्रणालीतून सुंदर मनाची निर्मिती झाली का? सुंदर स्वभावाची निर्मिती झाली का ? ती निर्मिती झाली असती तर गुडगावामध्ये आठव्या वर्गातील विद्यार्थ्यांने आपल्या वर्गामित्रांच्याच शरीराची गोळ्या घाळून चाळणी केली नसती. बालगुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले नसते आज शिक्षणातून योग्य विचार करण्याची क्षमता विकसित होते आहे का ? विद्यार्थ्यांना निषेधात्मक विचारापासून आपण परावृत्त करू शकतो का ? आज

समाजात जे गुन्हेगार आहेत त्यांचे मन त्यांच्या बाल्यावस्थेत निश्चित दुर्लक्षित झाले. हे दुर्लक्षित का झाले कोणी केले? का केले ? हा खरचं संशोधनाचा विषय आहे पण एकमात्र नक्की की कुटुंब, शासन, समाज, शिक्षण ह्या सर्वच स्तरावर ते दुर्लक्षित राहिलेत. आणि म्हणून त्याची पाशवी वृत्ती वाढत गेली. आणि ती इतकी वाढली की त्यांना, कुटुंब, देश समाज, राष्ट्र कशाचीच चाड राहिली नाही. आणि म्हणूनच बालक शिक्षणाचा विचार करतांना सुंदर मनाची निर्मिती ह्या शिक्षण विषयक ध्येयाला प्राधान्य मिळायला हवे. ही सुंदर मनाची निर्मिती करून चांगला विचार ह्या बालकांमध्ये रूजवायला हवा. तरच तो चांगला शास्त्रज्ञ, चांगला वैज्ञानिक, घडू शकेल. चांगला नागरिक घडू शकेल. कारण आजचा बालक हा उद्याचे भविष्य आहे. भविष्य म्हणजेच वर्तमान काळ आणि पुढील काळ याची बेरीज हे समिकरण लक्षात घेतले तर वर्तमान काळ हा महत्त्वाचा ठरतो. आणि बालकांचा वर्तमान काळ हा जेवढा अधिक सुंदर असेल तेवढेच समाजाचे पुढील काळ हा सुंदर राहून एका सुंदर राष्ट्राची निर्मिती होईल. भारताला महासत्ता बनायचेच आहे पण केवळ बाहिरंग विकास करून तो महासत्ता बनू शकत नाही ते एक अवाजवी स्वप्न ठरेल. कारण राष्ट्र म्हणजे केवळ एक भुभाग नाही. केवळ त्या भुभागावर निवास करणारी जनता म्हणजे राष्ट्र होत नाही तर एका उदात्त ध्येयाकरिता जेव्हा सर्व नागरिक झटतात. त्याला राष्ट्र म्हणतात. हे उदात्त ध्येय आजच बालकांना शिक्षणाच्या माध्यमातून द्यावे लागेल. हे उदात्त ध्येय केवळ पाठ्यपुस्तके शाळा, अभ्यासक्रम देवू शकत नाही. त्यासाठी समाजाचा सर्वच स्तरावर आम्हाला त्याचा सर्वकष विचार करायला हवे. समाजाच्या प्रत्येक घटकांची भूमिका ह्याबाबतीत महत्त्वाची ठरेल. ह्याबाबतीत काही निश्चित पावले उचलण्याची गरज आता प्रकर्षाने निर्माण झाली आहे. २०२० चा भारत हे स्वप्न वास्तवात आणण्यासाठी जेवढा बाह्य अंगाचा विकास करणे आवश्यक आहे. त्यापेक्षा कितीतरी प्रमाणात अंतर्मनाचा विकास ही बाब महत्त्वाची ठरते. कारण आज दुर्दैवाने शिक्षणातून हाच घटक सर्वात दुर्लक्षित आहेत. अनेक विषय बालकांला एकदम शिकवून चालणार नाही. कारण प्रत्येकांची कुवत क्षमता ह्या निरनिराळ्या असतात. ह्या प्रत्येकाच्या क्षमताचा विचार शिक्षणात होणे आवश्यक आहे. ज्ञानदेवांनी आपल्या पसायदानात म्हटले आहे. “जो जे वांछील, तो ते लाहो” ह्या उक्तीनुसार प्रत्येक बालकाला त्याच्या क्षमतेनुसार अभिरूचीनुसार, त्याच्यातील कौशल्यानुसार त्या त्या क्षेत्रात शिक्षण मिळाले तरच आपण बालकेंद्री शिक्षणाचा विचार केला

अहे असे आपण म्हणू शकू ? तो बालक वर्गामध्ये इतर विषयात कदाचित नापास होत असेल पण त्याच्या आवडीच्या क्षेत्रात त्याला सुरवातीपासून योग्य प्रशिक्षण दिले तर निश्चितच तो उत्कृष्ट शास्त्रज्ञ, उत्कृष्ट वैज्ञानिक उत्कृष्ट गायक बनू शकेल. शिक्षणही बाहेरून लादता येण्यासारखी बाब नाही. स्वामी चिन्मयानंद शिक्षणाच्या बाबतीत म्हणतात की, “शिक्षण ही अंतरंगातून प्रस्फुटीत होणारी, गुरुच्या हातून संरक्षित असणारी शक्ती आहे” मग बाहेरून लादण्यात येणारे शिक्षणाने खरच विद्यार्थ्यांचा सुप्त व्यक्तित्वाचा विकास होणार आहे का? विद्यार्थ्यांमध्ये बुद्धीमत्ता आहे. शक्ती आहे पण ही बुद्धीमत्ता शक्तीहीन होते आहे. विवेकहीन होते आहे, कारण ह्या बुद्धीमत्तेला अभिव्यक्त होण्याच्या वाटाही अनेक आहेत. निवडीबाबत क्षमताही त्यांच्या विकसित झाल्या आहेत. ह्याचा विचार फक्त बालक शिक्षणातूनच होईल हा विचार आता थांबवायला पाहिजे. बालकाशिक्षण, बालकेंद्री शिक्षण अर्थात बालकांच्या ह्या शिक्षणाचा विचार करताना शाळा पाठ्यपुस्तके, अभ्यासक्रम ह्यांचाच विचार करून चालणार नाही तर सर्वस्तरावर कौटुंबिक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सर्व क्षेत्रातील पावित्र्य राखयला हवे व त्याकरिता पालक शिक्षक नेतृत्व प्रशिक्षण अध्यापिका सांस्कृतिक प्रशिक्षण इ. अनेक स्तरावर एक आदर्श योजना आखावी लागेल. जोवर कौटुंबिक आर्थिक, राजकीय, क्षेत्रात हे पावित्र्य निर्माण होत नाही व त्याकरिता काही विशेष उपाय योजना होत नाही. तोपर्यंत केवळ बालकांना दिलेले बालकेंद्री शिक्षण हा विचार एकांगी ठरेल. ह्याच अनुषंगाने बालकांचे मन विकसित करायला हवे. हे सर्व करित असताना बालक शिक्षणाच्या बाबतीत एक फार मोठा विरोधाभास आढळतो आणि तो म्हणजे शहरातील “शहरी संस्कृती” जपणाऱ्या उच्चभू कुटुंबातील मुलांकरिता असणाऱ्या शाळा तर ग्रामीण भागातील अत्यंत गरिब कुटुंबातील उघडयानागडया मुलांसाठी असणाऱ्या शाळा. भारताचे भविष्य जर शाळाशाळांमधून घडणार असेल तर हा विरोधाभास का ? आज तर चित्र असे आहे की, एकीकडे अंतराळात झेप मारण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहणारे आम्ही ह्या ग्रामीण शाळेतील मुलांमध्ये पोट भरण्याचे सामर्थ्यही निर्माण करण्यास असमर्थ ठरत आहेत. शिक्षणाचे जसे खाजगीकरण झाले तसेच शहरीकरणही झाले आहे. पण मुले जर शाळेपर्यंत येत नसतील तर शाळांनीच मुलांपर्यंत जायला हवे. हा विचार महत्त्वाचा ठरतो. माझ्या देशातील माझ्या ग्रामीण भागातील लेकरांना हे दर्जेदार शिक्षण मिळू शकणार नाही का ? आता शहरीकरणाच्या ह्या काळात ग्रामीणीकरण हा नारा

आपल्या देशात पक्का करायला हवा. ग्रामीण भागात दर्जेदार शाळांची स्थापना. खाजगी शाळांची स्थापना, निःशुल्क प्राथमिक शिक्षण व ह्या बाबींकडे लक्ष दिले तर आज मुंबईला जी समस्या भेडसावते आहे तिचे प्रमाण निश्चित कमी होईल. शिवाय ग्रामीण भागातील मुलांमध्ये असलेला शक्ती, क्षमता ह्यांचा वापर देशाच्या कल्याणाकरिता करता येईल. कारण शिक्षण ही गुंतवणूक आहे ही गुंतवणूक काही क्षेत्रात कमी किंवा काही क्षेत्रात जास्त असे करून चालणार नाही. आज एकाच वर्गात तुकडीत १०० विद्यार्थी एकाचवेळी शिक्षण घेत असतील तर एका शिक्षकाला त्याच्यातील क्षमतांचा शोध लागेल का ? त्यांच्या सुप्त शक्तीचा शोध लागेल का? ही प्रमाण बद्धता निर्धारित करण्याची वेळ आली आहे. अर्थात ग्रामीण भागाकडे आता मानवसंसाधन विकासाचा दृष्टिकोन वळावयाला हवा. प्रत्येक बालकाला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण मिळायलाच हवे केवळ क्षमताधिष्ठित चाचणीने ते साध्य होणार नाही. एकाच चाचणीच्या माध्यमातून आपण सर्वच बालकातील क्षमतांचे मापन करू शकत नाही. शिवाय क्षमतांचे मापन ही संख्यात्मक बाब नाही तर ही गुणात्मक बाब आहे. ह्यासाठी निरीक्षण कर्त्यांचे कौशल्य वृद्धीगत करावे लागेल. शिवाय हा केवळ अध्यापकीय निरीक्षणाचा भाग नाही तर पालक निरीक्षण, सामाजिक घटकाचाही निरीक्षणाचा भाग आहे व ह्या निरीक्षणातून एकदा बालकाच्या अंगी असणाऱ्या क्षमता आपण शोधण्यात यश मिळविले तर निश्चितपणे त्या क्षमतेच्या कौशल्याच्या संदर्भात आपल्याला त्याला सखोल ज्ञान देता येईल व त्यानुसार त्याला त्याच्या क्षेत्रात आपल्याला सखोल ज्ञान देता येईल. व त्या विषयाच्या संदर्भात अधिष्ठान, तात्विक भाग, प्रात्यक्षिक कार्य, प्रकल्पकार्य, संशोधन कार्य व त्यातून त्या विषयाच्या आशयाची समृद्धी ह्या सगळ्या प्रवासाचा आपल्याला विचार करावाच लागेल जो विचार आपण विद्यार्थ्यांच्या मॅट्रिक नंतर करतो तो विचार प्राथमिक स्तरावरून करावा लागेल व त्यानुसार त्याच्या पुढील शिक्षणाचा विचार करावा लागेल. ही बाब कदाचित अव्यवहार्य वाटेल पण राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी ही बाब महत्त्वाची ठरेल. ह्याचे कारण महासत्ता होण्याचे ध्येय व स्वप्न भारताने पाहिले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात उच्चांक गाठल्याशिवाय भारताला महासत्ता होता येणार नाही. आजची पिढी ही हुशार आहे. तीव्र बुद्धीमत्तेची आहे. तिची आकलन क्षमता जास्त आहे. पण त्यांच्यातील चांगुलपणा अद्याप सुप्त स्वरूपाचा आहे हा चांगुलपणा अभिव्यक्त होणे गरजेचे आहे व तेव्हाच शक्य होईल. तेव्हा त्यांच्यातील चांगुलपणाचा जेव्हा शोध लागेल. हा शोध लावण्याची

आज नितांत आवश्यकता आहे. कारण भारत हा आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून सुद्धा समृद्धीच्या अत्युच्च शिखरावर आहे. पण ह्या भारतीय अध्यात्माचे तत्त्वज्ञानाचे परिपूर्ण ज्ञान आजच्या पिढीला नाही व त्यामुळे जे आज आपण नैतिक अधःपतन पहात आहोत ते ह्याचाच परिणाम आहे. परंतु काल आम्हाला ह्याचे महत्त्व पटले नव्हते. पण आज मात्र आम्हाला याचे महत्त्व पटले आहे. आज संस्कृतीची प्रतिके राखण्यात आम्ही कितपत प्रयत्नशील आहोत. आज आमचे आदर्श कोण आहेत ? ह्या सर्वांचा गांभिर्याने विचार करण्याची वेळ आता आली आहे. अजूनही प्रत्येक पिढी ही आपल्या हाती आहे. भविष्यात उज्वल पिढीची अपेक्षा करायची असेल तर निश्चितपणे जन्मपूर्व शिक्षण योजनेपासून, मातापिता शिक्षणापासून ह्याचा विचार करावा लागेल. देशाचेही नेतृत्व अशाच लोकांकडे द्यावे लागेल ज्यांनी नेतृत्वाच्या अधिष्ठानाचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घेतले आहे. प्रत्येक क्षेत्र ही वेगळी ज्ञानशाखा म्हणून विकसित करून त्या ज्ञानशाखेचे शिक्षण हे अगदी अगदी प्राथमिक स्तरापासून दिले तर प्रत्येक व्यक्त्याच्या सुप्त शक्तीचा ओघ हा विधायक मार्गाकडे वळविता येईल व त्यातून भारताचे भावी स्वप्न साकार होईल. ह्या सर्व बाबींचा विचार आता शिक्षण तज्ज्ञांनी करायला हवा. आमच्या बालकांना कोणते शिक्षण द्यायचे हे ठरविण्याचा अधिकार आम्हाला पालक म्हणून आहे त्याचप्रमाणे माझ्या आवडीनिवडी प्राथमिक स्तरावर अभिव्यक्त करण्याचा अधिकार बालक म्हणून मला आहे आणि जर त्याला अभिव्यक्त करता येत नसेल तर माझे पालक, शिक्षक, बालमानस शास्त्रज्ञ व माझे इतर समाजातील घटक माझ्या बद्दल हा निर्णय निश्चित होऊ शकतात. पण आता ह्या सर्व पारंपारिक शिक्षण पद्धतीतून आम्हाला वर यावे लागेल. शिक्षक म्हणून, पालक म्हणून, समाजाचा घटक म्हणून आता बालकाचा मग तो उच्चभु घराण्यातील असो अथवा गरिब घराण्यातील असो त्याच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी आता शिक्षणाला घ्यावीच लागेल व ही बाब शासनाच्याही दृष्टिस आणून द्यावी लागेल. अभ्यासमंडळांना ह्याचा विचार करावा लागेल. माझ्या बालकांची अभिव्यक्तची भाषा जी आहे त्याबाबतचे स्वातंत्र्य त्यांना द्यावे लागेल. माझ्या आदिवासी बालक हा कुपोषणाने जीवनमृत्युच्या कचाट्यात सापडतो आहे. त्याच्याही जीवनास शिक्षणाचा रंग आपणास भरता येईल का? शारीरिक कुपोषण समाजातील लक्षात येते पण मानसिक कुपोषणाचे काय ? हे मानसिक बौद्धिक कुपोषणावर उपाय कोणता ? ह्यासर्व बाबी गांभिर्याने विचारात घ्यायला हव्यात. ही जबाबदारी प्रत्येकांची आहे. अशा समस्या

भेडसावतात तेव्हा इंग्रजी माणुस अक्षरशः रस्त्यावर उतरतो ह्याची कारणमिमांसा स्वामी चिन्मयानंदानी अतिशय सुरेख शब्दांत केली आहे **Future of our country** ह्या पुस्तकात ते म्हणता “पाश्चात्य राष्ट्रात विविध समस्यावर लोक एकत्रित येतात **Because every man in the street is conscious that he is the child of a great warrior great soldiers of the past** आज भारतात ही भावना निर्माण झाली आहे का? मी भारतीय संस्कृतीचा बालक आहे ही भावना किती लोकांमध्ये आहे त्यापुढील जाऊन गुरुदेव म्हणतात, “**For development of our country our culture and human personality it is necessary that we must come more and more conscious of our past culture.**” हा सगळाविचार आता आम्ही, आमच्या शिक्षण तज्ज्ञांनी, आमच्या शासनकर्त्यांनी करायला हवा हे ध्येय आमचे आहे कारण **Our child is our Future** हे आदर्श असेल तर ते राष्ट्र प्रगती पथावर जाईल.

आजच्या मुलांचे दृष्टिकोन जीवनमूल्ये त्याच्या कल्पना ध्येयकेंद्री आणि आदर्श यांना उत्तम आकार व घडण दिली तर आपल्या सध्याच्या अपेक्षेनुसार जग अधिक चांगले सुसंघटीत व आदर्श असे जग निर्माण होईल. जगात परिवर्तन होणे अनिवार्य आहे. हे परिवर्तन आज वाढत असलेली पिढी ठरविते आणि म्हणून अचूक विचार करणे उत्तम निर्णय घेणे आणि घेतलेले निर्णय धिरोदाततपण जीवनात उतरविण्याची क्षमता आजच्या बालकांमध्ये निर्माण करायला पाहिजे. आजच्या बुद्धीमान बालकांसाठी एक उत्तम योजना निर्माण करायला हवी. कारण आज समाजाचे फार मोठ्या प्रमाणावर अधःपतन झाले आहे. शिक्षणाचा विचार देशाची संस्कृती, सामाजिक प्रगती, प्रजेचे वैयक्तिक चारित्र्य उत्क्रांतीचा विचार बालक शिक्षणात महत्वाचा ठरतो. शिवाय आजच्या मुलांची आकलन क्षमता आपणास दुर्लक्षित करून चालणार नाही. वर्तमान गतिमान युगाशी समायोजन साधण्याची क्षमता त्याच्या ठिकाणी आहे आणि म्हणूनच ती इतरांहून आपणास वेगवेगळी वाटतात त्यांच्या ह्या क्षमतांचा विचार करता त्यांच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचा सुध्दा आपल्याला विचार करावा लागेल. आज बालकांच्या आसपासची परिस्थिती अत्यंत भयावह आहे व ह्या भयावह परिस्थितीशी ह्या मुलांना भावनिक लढा द्यावा लागतो. आपण त्यांच्यावर शिक्षणपध्दती लादतो त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्व हे चिरडल्या जात आहे आणि म्हणूनच आपल्याला शिक्षणाचा नवा दृष्टिकोन विकसित करावा

लागेल व शिक्षणाचा प्रगतीशील दृष्टिकोन त्याची शाश्वत विकासाशी बांधीलकी आहे असा दृष्टिकोन विकसित करावा लागेल. आज सभोवतालच्या जगात मूल्यांची प्रचंड घसरण सुरु आहे. उद्याचे नागरिक होणाऱ्या मुलांना ह्यापासून आपणास वाचवून ठेवावे लागेल. **If the future is to be bright we have to mould our children to think in a new patterns and with a new vision. It is not revolution but it is evolution of each individual character.** ह्या सर्व बाबतीत पालकांची भूमिका महत्वाची ठरते. आज आपण केवळ बालक घडविणारे यंत्र बनलो आहोत. **We must teach the children not only to have right values and convictions of their own but also to have the heroism to live up to them.** हे बालक शिक्षणाचे अधिष्ठान आहे. संस्कृती शिक्षण हा बालक शिक्षणाचा गाभा आहे. बालकांना केवळ मूल्याबाबतचे शिक्षण देणे महत्वाचे नाही. ह्या मूल्यांना धारण करण्याचे साहसही त्यांच्यात निर्माण करावे लागेल. ह्यासाठी एका सुदृढ पर्यावरणाचीही आवश्यकता आहे. **Children understand not by words but by demonstration** पण ह्या सर्व बाबीकेवळ अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तके अध्ययन अध्यापन पध्दती ह्यांच्यात बदल करून होणार नाही तर आजूबाजूचे वातावरणही बदलणे आवश्यक आहे. योग्य वातावरणात राहून बालक आपली स्वतःची मूल्यप्रणाली विकसित करू शकतो. म्हणून **in formal spiritual education** ची योजना महत्वाची ठरते.

वरील विवेचनावरून बालक शिक्षणात खालील बाबींवर विशेष भर द्यायला हवा.

- १) प्रत्येक बालकाचे स्वतःचे वैशिष्ट्य असते. ते बालक इतरांहून भिन्न असते आणि म्हणून त्यांच्या ह्या वैशिष्ट्याबाबत पालकांनी जागृत असावे व त्यांच्या ह्या वैशिष्ट्यानुसार त्याचा विकासाची दिशा ठरवायला हवी.
- २) आज सर्वत्र विरोधाभसात्मक परिस्थितीच्या निरिक्षणामुळे त्याचे व्यक्तिमत्व विघटीत होत आहे.
- ३) आजच्या अतिशय हुशार पिढीच्या विकासाबाबत शिक्षणाने प्रगतीशील दृष्टिकोन ठेवायला हवा. आज जर असा दृष्टिकोन ठेवला नाही तर भविष्यात अत्यंत गंभीर परिस्थितीला आपणास सामोरे जावे लागेल.

- ४) आज अनेक समाज विघातक परिस्थितीचा सामना आपल्या बालकांना करावा लागत आहे. उद्याच्या होणाऱ्या नागरिकांना आपण ह्यातून वाचवायला हवे.
- ५) सर्व संस्कार केवळ पाठ्यपुस्तकातून होणार नाही ह्यासाठी पालकांनी बदलण्याची गरज आहे. आईची भूमिका ह्यात महत्वाची आहे.
- ६) बालकांना मूल्य संस्काराचे वय ६ वर्ष ते १२ वर्ष इतके आहे. बाल्यावस्था ही संस्काराकरिता अतिशय उपयुक्त अशी आहे.
- ७) **We must teach the children not only to have right values and conviction of their own but also to have the heroism to live up to them.**
- ८) बालकांच्या संस्कारक्षम काळात त्यांच्या भवती सुंदर जगाची निर्मिती महत्वाची ठरते. तसेच त्यांच्या प्रती प्रेम आदर ह्या भावनांची अभिव्यक्ति महत्वाची ठरते आणि ह्या काळातील अध्यापन हे २४ तासांचे अध्यापन असेल.
- ९) बालक शिक्षणाचे पुढील टप्पे म्हणजे -
५ ते १० वर्ष, १० ते १४ वर्ष, १४ ते १८ वर्ष, १८ ते २० वर्ष, २० ते २५ वर्ष
- १०) **Catch them young** हे बालक शिक्षणाचे **Vision** असावे.
- ११) शालेय वातावरण व कौटुंबिक वातावरण ह्यांच्या बालकांच्या व्यक्तिमत्व विकासात महत्वाचा वाटा आहे. आणि म्हणूनच बालक विकासाच्या दृष्टिने शाळाही कुटुंब सदृश तर असावीत पण त्यात सांस्कृतिक आंतरक्रियावरही भर असणे आवश्यक आहे.
- १२) बालकांच्या वर्तमानाला प्राधान्य शिक्षणाच्या बाबतीत आहे. वर्तमान काळातच त्यांच्या सुंदर विचारांची अभिव्यक्ति व विकास झाला तर त्यातूनच सुंदर भविष्याची निर्मिती होऊ शकते.
- १३) बालवयातच त्यांच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची निर्णय घेण्याची विवेक करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.
- १४) शिक्षणातून असा प्रतिभावान व्यक्ति घडला पाहिजे की देशाच्या विकासासाठी ते गांभीर्याने विचार करू शकतील.

- १५) बालकांच्या जन्मपूर्व अवस्थेपासूनच त्याला मूल्यांचे शिक्षण द्यायला हवे.
- १६) शिक्षणातून केवळ जीवनमूल्यांचे बीजारोपण महत्वाचे ठरत नाही तर ही मूल्य धारण करून त्यानुसार वागण्याचेही धाडस त्यांच्यात निर्माण करणे महत्वाचे ठरते.
- १७) बालकाच्या सुदृढ विकासासाठी सुदृढ पर्यावरणाची आवश्यकता आहे.
- १८) शिक्षण ही पंचवार्षिक किंवा दशवार्षिक क्रिया नाही तर ती आजन्म चालणारी क्रिया आहे.
- १९) मातापालकांकरिता एक अनौपचारिक अध्यात्मिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

युवा शिक्षण :-

आज युवकांना **Roots of culture** व **wings of beauty** ह्याची आवश्यकता आहे. युवक हे कोणत्याही चळवळीचा आधार स्तंभ असतात. युवकांनी आपली सुप्त शक्ती ओळखायला हवी. समाजविकासासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विकसन करायला हवे. युवकांमध्ये शिक्षणातून पुढील विकास व्हावा. १) स्वविकसनाची तळमळ, २) उदात्त हेतूचा विकास, ३) आध्यात्मिक आकलन क्षमता, ४) भारतीय संस्कृती बाबत प्रेम आणि असा युवक घडविणे म्हणजे राष्ट्राची पुनर्बांधणी होय. युवकांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास ह्या दृष्टिकोनातून महत्वाचा ठरतो व शिक्षणातून **integrated youth** निर्माण व्हावा. आपल्या क्षमतांचा विधायक कार्यासाठी वापर कसा करावा याचे शिक्षण त्याला मिळावयास हवा. शिक्षणातून **dynamic spiritual army** निर्माण व्हायला हवी. कारण देश हा राष्ट्र बनायला हवा. शिक्षणातून **explosive expression personal magnetism** आणि **dynamism** निर्माण व्हायला हवा. ह्यासाठी **learning atmosphere** निर्माण व्हायला हवे. शिक्षणातून अभिव्यक्तचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी यायला हवे. ही अभिव्यक्ति **knowledge as excellence of perfection in inter action** ह्या दृष्टिकोनातून असावे. शिक्षणातून युवकांचे आध्यात्मिक तेज वाढायला हवे. युवकांमध्ये कार्यप्रेरणा व कार्यनीतिही निर्माण करावी लागेल. व हे सर्व समाजाभिमुख असावे. **We must in the wisdom gathered in the past mould the present in to the charm, beauty shape and glory of desirable future.** ही युवकांच्या जडणघडणीची संकल्पना आहे. समाज निर्मिती सामाजिक विकास ह्यात युवकांचे योगदान महत्वाचे आहे. युवकांचे शिक्षण हे महत्वाचे आहेच पण जी मूल्ये त्यांनी धारण केली

आहे. त्या मूल्यांना बालकांपर्यंत पोहोचविण्याची प्रेरणाही युवकांच्या अंगी शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. युवकांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून सृजनशीलता निर्माण व्हायला हवी. ह्या सृजनशीलतेचा उपयोग विधायक कार्यासाठी करण्याची प्रेरणाही त्यांच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. **Self funded** कार्य युवकांनी करावी व आपली स्वतंत्र तत्वप्रणाली विकसित करावी. समाजाच्या राष्ट्राच्या विकासाकरिता ही बाब आवश्यक आहे. शिक्षणातून राष्ट्रभक्त निर्माण व्हायला हवा. युवकांमध्ये भारतीयत्वाची भावना तीव्र असावी. खरा आध्यात्मिक युवक हाच खरा राष्ट्रभक्त होऊ शकतो. हे राष्ट्रीयत्व इतर राष्ट्रांचा नाश करणारे नाही तर ते भारताच्या संस्कृती संरक्षणार्थ व संवर्धनार्थ आहे आणि म्हणून ज्याच्या हाती ह्या देशाचे भविष्य सुरक्षित आहे त्यांना शिक्षणातून योग्य **Vision** पुरवावे लागेल. त्याचा वर्तमान हा सुंदर बनवावा लागेल. योग्य निर्णय क्षमता व नियोजन क्षमता त्यांच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी.

Their plan and vision must come from within their patriotism love, for society and loyalty to the country असे नेतृत्व युवकांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवे. व ह्यातून समाजातील **Cancerous personalities** चे उच्चाटन व्हायला हवे. पण ह्या बाबी आज आपण पाहतो त्याप्रमाणे गुंडागर्दीने होणार नाही. ह्यासाठी उदात्त ध्येय हे युवकांना द्यावे लागतील. त्यांचा सुसंगत विकास करावा लागेल. सुसंगत विकासाचे ध्येय हे शिक्षणाला ठेवावे लागेल. आजच्या शिक्षणातून युक्त पुरुष निर्माण व्हायला हवा. आत्म चिंतनाचा मार्ग हा ह्याकरिता योग्य ठरतो. ह्या आत्मचिंतनातून वैश्विक प्रेमाची जाणही युवकांच्या मनात निर्माण करता येईल. शिक्षणातून **Heart** व **Head** चा विकास व्हायला हवा. आज युवक हा पाश्चात्यांचे अनुकरण करतो आहे. त्यामुळे त्याची व्यक्तिमत्त्वाची गुणवत्ता ढासळली आहे. शिक्षणातून त्याच्या ह्या **Inner qualities** हा वृद्धीगत व्हायला हव्यात. भारताचा समतोल विकास व्हायचा असेल तर युवकांचाही समतोल विकास घडायला हवा. त्यासाठी **self confidence, self respect, proud of country** ह्या सारख्या गुणसंवर्धनातून शिक्षणावर भर द्यावा. देशाला काही देण्याची भावना युवकांच्या मनात निर्माण व्हायला हवी. भारताच्या संस्कृतीबाबतचे प्रेम त्याच्या मनात तेव्हाच निर्माण होईल जेव्हा ह्याचे ज्ञान तो प्राप्त करेल व त्याच्या नुसार आचरण करेल. भारतीय संस्कृतीच्या आचरणातूनच तो विश्वसंस्कृती स्विकारू शकेल. शिक्षणातून त्याच्या कृतीत उत्कृष्टता निर्माण व्हायला हवी.

आज युवक राजकारणात यायला हवे. त्यांनी सामाजिक, राजकीय क्षेत्राबाबत विचार व कृती करण्याची क्षमता विकसित करायला हवी. अत्यंत तुटपुंज्या राजकीय ज्ञानावर व्यक्ति राजकारणात प्रवेश करतो व संपूर्ण देशाला ही बाब विघातक ठरू शकते. शिक्षणातून युवकांना स्वातंत्र्याचा आशय कळायला हवा. आज युवक मूल्य संस्कृती नाकारतो आहे. ही अत्यंत भयावह बाब आहे. देशाच्या विकासाकरिता ज्या चार बाबी महत्वाच्या आहेत. त्या म्हणजे **sacrifice, vigilance, teamwork** आणि **self discipline** ह्या चार बाबींचे संस्कार युवकांवर शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवेत. युवावस्थेत युवकांना आपला बुद्धी नावाच्या उपकरणाचा शोध लागतो व हे उपकरण कसे चालवायचे ह्याचे प्रशिक्षण त्याला ह्याच वयात आवश्यक आहे. समस्या निराकरणाची क्षमता युवकांमध्ये निर्माण व्हायला हवी. शांतमनाचा सर्जनशील युवक ही आजच्या काळाची गरज आहे. ज्याच्यामध्ये राष्ट्र ऋण फेडण्याची प्रबळ इच्छा आहे. असा युवक आज निर्माण व्हायला हवा. शिक्षणातून समाजसेवा करणारी युवकांची सेना निर्माण व्हायला हवी. शिक्षणातून युवकांचा चारित्र्यविकास आध्यात्मिक विकास शक्ती विकास होणे अपेक्षित आहे. ज्याच्या हाती राष्ट्राचे भवितव्य सुरक्षित आहे. असा संस्कृतीचा रक्षक युवक हा शिक्षणातून अपेक्षित आहे. तसेच कर्मयोगी तरुण हा शिक्षणातून निर्माण व्हावा. शिक्षणाच्या कालखंडात युवक कडून तीन मूल्याचरण अपेक्षित आहे व ते म्हणजे सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य युवकांच्या साहसी क्रियाशक्तीला योग्य वळण देणे अनिवार्य आहे. जीवनातील समस्यांचे अध्ययन करण्याची व जीवनाचे आकलन करण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण होणे आवश्यक आहे. ह्या अध्ययनामुळे त्यांच्यात मानसिक संतुलन निर्माण होईल व मन आणि बुद्धीच्या संतुलनाने युवक रचनात्मक कृती करू शकतो. शक्ती उत्पन्न करणे, शक्ती संग्रहित करणे व ह्या शक्तीचा योग्य उपयोग करण्याची पात्रता व त्याच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी.

युवकांच्या शिक्षणातून पुढील गुण विकसित व्हायला हवीत.

- 1) Self respect
- 2) Proud of their country
- 3) Self confidence
- 4) Prepared to work for rebuilding the nation
- 5) Ready to make sacrifice

आत्म संयमनाचे शिक्षण :-

आज सर्वत्र **Sex Education** च्या संदर्भात बोलबाला सुरू आहे. लैंगिक शिक्षण द्यावे असे शासनाने ठरविले त्याला अनुसरून अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तकाची निर्मिती झाली व या शैक्षणिक सत्रापासून हा अभ्यासक्रम लागू करणार असे निश्चित झाल्यावर त्या अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात अनेक प्रतिक्रिया उमटल्या व त्या प्रतिक्रियांचा परिणाम असा झाला की लैंगिक शिक्षण देणे हा उपक्रम तुर्तास पुढे ढकलण्यात आला. एका अर्थी झाली ती घटना योग्य आहे. ह्याचे कारण लैंगिक शिक्षण द्यायचे म्हणजे नेमके काय? ह्याचा आशय अद्याप कुणाला समजला आहे असे वाटत नाही हे विधान थोडे धाडसाचे आहे. ह्याचे कारण हा विषय ठरवितांना तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन, सहाय्य, सहभाग घेण्यात आला व त्यानंतरच हा निर्णय घेण्यात आला आहे. पण आमच्या बालकाला नेमके कोणते शिक्षण हवे आहे ह्या बाबत आमच्या देशात शासनच निर्णय घेते शासनावर टिका करणे हा उद्देश ह्या ठिकाणी नाही. पण ब-याचदा हे निर्णय शिक्षण क्षेत्रात आणतांना खुप विचार करणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षण हे संस्काराचे साधन आहे व समाजनिर्मितीचे साधन आहे. मानव संसाधन विकासाची ती दूरगामी गुंतवणुक आहे ही गुंतवणुक घाईघाईने करणे कशीतरी करणे ह्या मध्ये सेन्सेक्स हा घसरू शकतो व ह्या घसरणा-या सेन्सेक्सला पुन्हा वधारण्याची शक्यता करणे अशक्य ठरते आणि म्हणुनच शिक्षणाची जबाबदारी वाढेल मुळातच एखादा विषय जेव्हा अभ्यासक्रमात प्रविष्ट करायचा असतो तेव्हा त्या अभ्यासक्रमाची उद्दीष्टे काय असावी ह्याबाबत सर्वप्रथम उहापोह होणे आवश्यक आहे. ही उद्दीष्टे वयानुसार बदलायला हवी व ती सर्वकष हवी करण शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास हे तत्व आम्ही मानले आहे. मुळातच आजची समाजिक परिस्थिती ही अतिशय विकृत झाली आहे. स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात “संभोगातिरेकातील भ्रष्टाचाराने आजच्या मानवाचे चरित्र जितके विकृत केले आहे तितके प्राणीमांत्राच्या शास्त्रातील दुसऱ्या जातीने कधीही केले नाही भौगोलिक परिस्थिती संस्कृतिक वारसा, शारिरीक गरजा लक्षात न घेता जगात सर्वत्र संभोगासक्तीचा अतिरेक इतका वाढला आहे की संपूर्ण जग आता अति लोकसंख्येच्या अवघड भाराखाली कुरकुरत आहे अशा ह्या वेळेत आरोग्य संस्था आणि महान चिंतक यांनी संयम आणि आत्मनिग्रहाची भाषा बोलण्यास सुरवात केली आहे. पण ते सांस्कृतीक गरजेपक्षाही आर्थिक निकड म्हणून भारतीय संस्कृतीची ही तिरस्करणीय कुरूपता

जाहीर करणारी विकृती आहे. ह्या वाक्यातील मर्म लक्षात घेता आज ही परिस्थितीला आपण सामोरे जात आहोत. ह्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे परकीय शिक्षण पध्दतीचा ज्यावेळी आपण अवलंब करावयास सुरवात केली त्याचवेळी आपण आपल्या हाताने हे ओंगळवाणे चित्र रंगविण्यास सुरवात केली होती. आज आपली अवस्था अत्यंत हास्यास्पद झाली आहे. भारतीय धर्म अध्यात्म याचा अभिमान आम्ही गमावून बसलो व अशा पिढीचे निर्माते बनलो ज्यांना मातृभाषा नाही व पितृअभिमान नाही संस्कृतिक दृष्ट्या आज आपण खऱ्या अर्थाने अनाथ झालो आहोत. ही आमची नैतिक दिवाळखोरी, सांस्कृतिक भ्रष्टाचार आहे. आणि ह्या दिवाळखोरी मुळे “भारत” ज्ञानात रत असणारा देश ही भारताची ओळख आम्ही विसरलो आहोत. आमच्या वैदिक ज्ञानाचा आम्हास विसर पडला आहे. अनेक सामाजिक समस्या ज्या आपणास दिसतात त्याच्या सर्वांचे कारण जर असेल तर ते हेच आहे की आपण आपले खरे अधिष्ठान विसरलो आपण आपले खरे स्वरूप विसरलो “कोहम” हा प्रश्नच आम्ही विसरलो त्यामुळे त्याचे उत्तर शोधण्याचा प्रश्नच उरत नाही त्यामुळे आज आम्ही बर्हिमुख झालो आहे. शिक्षणाचा विचार करित असतांना त्यातून बालकाच्या शारिरीक, मानसिक, भावनीक, अंगाचा विकास व्हावा, “ही संकल्पना आपण स्विकारली पण त्याच्या मुळापर्यंत जाण्याचे त्यांचा आशय जाणण्याचे धाडस आमच्यात झाले नाही शिवाय विकासाच्या संकल्पनेत आम्ही ह्या विकासाचा स्वतंत्रपणे विचार करू लागलो पण ह्याचा समन्वयात्मक विकासाचा आम्ही कधीच विचार केला नाही शिक्षण हे मानवाच्या अंतर्मनात झिरपले पाहीजे शिक्षणाचे हे व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रत्येक स्तरामध्ये झिरपुन रूजले पाहीजे मुरले पाहीजे व त्याच्या माध्यमातून शिक्षणाचे अत्युच्च ध्येय जे स्वरूपाची ओळख आहे ते साध्य झाले पाहीजे शिक्षणाचा हा झिरपसिध्दांत आज जर प्रत्येक ज्ञानशाखेत लागू केला तर तो अतिशय सखोल विचार ठरेल व शिक्षणाच्या अर्थाची परिपूर्णता होईल ही बाब जशी इतर ज्ञानशाखाच्या बाबतीत लागू होते तसेच ती लैंगिक शिक्षणाच्या बाबतीत लागू होते. मुळातच लैंगिक शिक्षण ही फारच उथळ संकल्पना वाटते समाजात जर समस्या उद्भवली असेल तर त्यावर वरवरचे उपाय करून चालणार नाही तर त्या समस्येचे मुळ उपटुन काढायला हवे प्रदुषण मग ते कोणतेही असो ते जर वाढत असेल तर त्यावर उपाय हाच आहे की ज्या कारणामुळे हे प्रदुषण वाढले त्या कारणानाच आपण काढुन टाकायला हवे. आज जी समस्या आहे ती सांस्कृतिक प्रदुषणाची नैतिक प्रदुषणाची मग हे प्रदुषण दुर

करण्यासाठी ते निर्माण करणा-या कारणाचा शोध घ्यावा लागेल आणि ह्याचा शोध घेतल्यास लक्षात येते की मुळातच व्यक्तिमत्त्वाच्या शारिरिक, बौद्धिक, मानसिक घटकाची शिक्षणाने केलेली फारकत शिक्षणात ह्या तीनही घटकांचा समन्वयात्मक विचार केला व झिरपसिंधताचा वापर केला तर जी परिस्थिती आज उदभवली आहे त्यावर आपण उपचार करू शकतो आणि म्हणूनच केवळ लैंगिक शिक्षण असे म्हणणे म्हणजे शिक्षणाचा वरवर केलेला शारिरीक पातळीचाच तो विचार होईल. व त्याच अनुशंगाने आपण केवळ विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती व त्याच्या डोक्यात कोणु शकु पण ती माहिती त्यांच्या मनानी स्विकारून त्या बाबत बुद्धीत योग्य निर्णय घेऊन मग विवेकात रूपांतर होऊन ही बाब वर्तनात उतरायला हवी. तात्पर्य लैंगिक शिक्षणाच्या नावापासून आपण त्याचा विचार करायला हवा. लैंगिक शिक्षणामुळे आपल्याला नेमके काय साधायचे आहे? संभोगातिरेकामुळे सांस्कृतिक भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन करायचे आहे की विद्यार्थ्यांना केवळ लैंगिक ज्ञान द्यायचे आहे, की मानवाची जननप्रक्रीया त्यांच्या पर्यंत पोहोचवायची आहे? की शास्त्रशुद्ध लैंगिक प्रक्रीयेचे ज्ञान द्यायचे आहे? नेमके ह्यातून काय साध्य करायचे आहे. पण काहीही साध्य करायचे असेल तरी आपण मग समस्येच्या मुळाशी गेलो का? हा विचार ह्या प्रवाहात असणा-या शिक्षणतज्ञांनी करावा. समस्येवर मंथन करावे व हे केल्यावर असे लक्षात येते की मुळात समस्या ही आहे की मानवाने आत्मसंयमच गमावला आहे व हा संयम गमावल्यामुळे समाजाचे रूप विकृत बनत आहे. पण हा संयम गमावल्या मुळेच हा नैतिक भ्रष्टाचार समाजात घडत आहे. आत्मसंयम हरविणे की खरी समस्या आहे मानव लिंगपिसाट बनणे ही आनुशांगिक समस्या आहे. मग आता शिक्षणतज्ञांनी विचार करायला हवा तो केवळ लैंगिक शिक्षणाचा नाही लैंगिकता हा प्रवाहातील एक छोटा घटक आहे. तर शिक्षणतज्ञांनी विचार करायला हवा तो “आत्मसंयम शिक्षणाचा (Education for self Control) ही बाब कदाचीत अव्यवहार्य वाटण्याची शक्यता नाकारता येत नाही पण मुळातच अधिष्ठान समाजल्या शिवाय पुढील अभ्यास शक्य नाही. म्हणजे आता एक मुद्या यातून निघतो तो म्हणजे “लैंगिक शिक्षण” असे न म्हणता Education for self Control असे नामाभिदान करावयास हरकत नाही.

पण अधिष्ठानापर्यंत जाणे हे शक्य आहे का असा प्रश्न अभ्यासकांना निश्चीत पडेल. कारण लैंगिक शिक्षण ही भारतीय संकल्पना नाही भारतीय संस्कृतीवर तो आघात आहे. ह्या

टिकेलाही आज आपल्याला तोंड द्यायचे आहे. मुळातच लैंगिक शिक्षण म्हणजे जर जननेद्रीयाचे शिक्षण असेल तर भारतीय तत्वज्ञानानी ते दुर्लक्षित केलेले नाही तैतरीय उपनिषदात भृगुवल्ली मध्ये अनुवाक १० मधील मंत्र क्रं. ३ मध्ये स्वतःच्या मानवी व्यक्तिमत्त्वावर छात्राला उपयुक्त पध्दतीने आचरता येतील अशा ज्या चिंतनाच्या पध्दती सांगितल्या त्यात “प्रजातिरमत मानन्द इत्युपखे” म्हणजेच जननेद्रीय सुध्दा चिंतनातून सोडली नाहीत. हयावर स्वामी चिन्मयानंदानी जे भाष्य केले आहे ते म्हणतात, “उपनिषदात जननेद्रीय सुध्दा चिंतनाचा विषय आहे. मग ते पुंकेसरातील असो, स्त्रीकेसरातील, नरातील असो अथवा मादीतील पुरूषातील असो अथवा स्त्रीतील प्रजोत्पादनाच्या इंद्रियावर साधक तरुण असल्याने विचार करित असत ही लैंगिक उर्मी उपेक्षिली जात नव्हती तर आत्मपूर्तिच्या उच्चतर करणासाठी उपयोजिली जात होती. तिची उपेक्षा करणे आणि ती दाबुन टाकण्यासाठी प्रोत्साहन देणे हा आत्मविघटनाचा मार्ग आहे. प्रजोत्पादन स्त्री अमृतत्व आणि आनंद ही हया जननेद्रीयाच्या ठिकाणी ओळखता येतील. “म्हणजेच प्रत्येक घटकाचे अधिष्ठान कळल्या शिवाय मानवाला सुक्ष्माकडे झेप घेता येणार नाही. पण हे ज्ञानेद्रीयाचेच केवळचिंतन नाही तर हा अधिदैविक चिंतनाचा भाग आहे हे पण येथे लक्षात घ्यावे लागेल, प्रश्नोपनिषदात एक श्लोक आहे.

तान्ह स ऋषीत्वाच भुय एव तपसा !

ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सवत्सरं !

संवत्स्यथ यथा कामं प्रश्नान्प्रच्छथ !

यदि विज्ञस्यामः सर्वह वो वक्ष्याम इति !

प्रस्तुत श्लोकाचा अर्थ “ते ऋषी त्यांना म्हणाले की अजुन एक वर्षभर तुम्ही तपाचरण करून ब्रह्मचर्य पाळुन श्रद्धायुक्त होऊन येथे रहा मग तुमची इच्छा असेल त्याप्रमाणे आपआपले प्रश्न विचारा “हयावरून लक्षात येते की संत शिक्षणासाठी तपाचरण शारीरिक पातळीवरिल क्रिया ज्यामुळे साधकातील व्यक्तिमत्त्वाची निष्क्रीयते पासून मुक्तता होते. ब्रह्मचर्याने आपल्या ठिकाणचे मानसिक आणि बौध्दीक दौर्बल्य नाहिसे होते. श्रद्धा हे बौध्दीक क्रियेला पक्केपणा निर्माण करते म्हणजेच तप हे शारीरिक अनुशासनासाठी, ब्रह्मचर्य हे मनाच्या अनुशासनासाठी व श्रद्धा ही बौध्दीक अनुशासनासाठी आवश्यक ठरते त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाची पुर्नबांधणीतर

होतेच पण व्यक्तिमत्वाचा विकास साधला जातो ह्यालाच आत्मविकास म्हणतात, आणि हेच ख-या अर्थाने स्वनियंत्रणाचे शिक्षण आहे. हे स्वनियंत्रणाचे शिक्षण देण्यासाठी मानवी जीवनाचे त्याच्या शरीर रचनेचे सर्वप्रथम अधिष्ठान प्रत्येक विद्यार्थ्याला समजणे अनिवार्य आहे. मानवाचे पंच ज्ञानेंद्रीय, पाच कर्मेद्रीय, शरीर मन बुद्धीची रचना ह्या बाबी चे अधिष्ठान जोवर विद्यार्थ्यांना समजत नाही तोवर ही बाब साध्य होणार नाही. ह्यासाठी बालवयापासून प्रयत्न करावे लागतील ही बाब योग्य आहे पण त्यासाठी योग्य तो वयोगट लक्षात घेऊन त्यानुसार अर्थात वयोगटानुसार हे शिक्षण देता येईल. अर्थात आता हे लैंगिक शिक्षण न राहता **Education for self Control** असे मुळ रूपाकडे आपणास जावे लागेल व त्यासाठी भारतीय वेदांचा उपनिषदांचा आधार आपल्याला घ्यावाच लागेल. स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात “मानवाच्या ज्ञानेद्रीयाच्या कर्मेद्रीयाच्या रचनेत आणि कार्यात नुसती शारिरीक उपकरणे असून भागत नाही तर त्या प्रत्येक उपकरणाच्या ठिकाणी त्याची विशिष्ट इंद्रिय शक्ती असावयास हवी व तसेच त्या इंद्रिय सामर्थ्यावर सर्वसाधारणपणे नियंत्रण ठरवणारी अधिष्ठात्री देवता म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या वैश्विक शक्तीने ते ते इंद्रिय नियंत्रीत केले गेले पाहिजे अधिष्ठानाधिष्ठीत हे इंद्रियविज्ञानशास्त्र (**anatomy**) सर्वप्रथम व्यक्तिला समजत नाही तोवर ही बाब साध्य होत नाही“. प्रश्नोपनिषदात ह्याचे वर्णन आपल्याला विज्ञानाचे उपयोजन करून आपण त्या त्या सिध्दांताची उपयोगीता सिध्द केली. तशीच ह्या सिध्दांताची उपयोगीता प्राचीन काळात ऋषींनी सिध्द केली आहे. दुर्दैव हे आहे की आधुनिक काळात आम्ही फक्त ह्या सिध्दांताला दैवी सिध्दांत आहे असे मानून त्याला टाकाऊ समजले ह्या अधिष्ठानाचा विचार आपल्याला सर्वप्रथम करावा लागेल. त्याकरीता केवळ **anatomy, Phisiology** सारखेच विषय शिकवून चालणार नाही तर आता नविन ज्ञानशाखांच निर्माण करावी लागेल. मनाचे मन कोणते, कानाचा कान कोणता, डोळ्याचा डोळा कोणता, त्याचे कार्य कोणाच्या चैतन्याच्या आधारे चालते? ह्या सर्वांच्या अधिष्ठीत कोण आहे? ह्या सर्वांच्या प्रश्नाची उत्तरे आपणास केनोपनिषदात सापडतात व त्यामुळेच आधुनिक विज्ञानाच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास **Spirituo - anatomy Spirituo - Phisiology** ह्या नविन आंतरशाखीय ज्ञानशाखांची निर्मीती आपणास करावी लागेल व त्याचा उद्दिष्ट्ये, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, अध्ययन अध्यापन पध्दती त्यानुसारच आपणास पुढे वाटचाल करावी लागेल.

ह्या अधिष्ठानाचा विचार आपल्याला **Education for self Control** साठी करावा लागेल आत्मसंयमाच्या जीवन ध्येयाबाबत शिक्षण ध्येयाबाबत स्वामी चिन्मयानंद ह्यांनी अतिशय महत्वाचे उदगार **Art of man making** ह्या पुस्तकात दिले आहे. ते म्हणतात “इंद्रिय संयमाच्या ध्येयाबाबत प्रत्येक धर्माचे एकमत आहे. मानवात अनेक स्वैर वृत्ती असतात. ही निसर्गाची देणगी आहे पण त्यावर विजय प्राप्त करणे हे आपल्या विकासाच्या प्रति अग्रेसर होण्यासारखे आहे. आत्मसंयम हा कार्यकुशलतेला गती देण्यासाठी, दृष्टिकोनास साहस प्रदान करण्यासाठी करणे आवश्यक आहे. इंद्रियाच्या माध्यमातून आमच्यातील ब-याच शक्तीचा न्हास होतो. आत्मसंयमी व्यक्त्याच्या माध्यमातून त्याचा संचय करून त्याचा उपयोग रचनात्मक कार्याकरीता केला घेऊन शकतो. यामुळे व्यक्त्याची स्मृती, विचार शक्ती ह्यांचे संवर्धन होते. परिणामी कार्यकुशलता विकसित होते. मनावर संयम ठेवणे हे जीवनाचे ध्येय आहे. आधुनिक काळात यासाठी युवकांनी काय करायला हवे? कारण त्यांना सदैव मोहक गोष्टीमध्येच रहावे लागते. ह्यासाठी निरंतर मनाला अंतर्मुख करण्याचा सराव घ्यावा लागेल. ज्या व्यक्त्यामध्ये आत्मसंयम नाही त्याचे जीवन पतनशील बनत निरंतर विषय चितनातून आसक्ती, असक्तीतून मनाकामनेतून क्रोध, क्रोधातून मोह, मोहातून स्मृतीना व ह्या स्मृतीनाशातून विवेक नष्ट होतो. आत्मसंयमनाने आपण आपले कल्याण साधु शकतो ह्यामुळे मानव एक श्रेष्ठ विचारक बनतो. ज्याने आपले संस्कार शुद्ध बनविले आहे. त्यांच्याकडून इंद्रिय नियंत्रण शक्य आहे. इंद्रियाचे नियंत्रण म्हणजे दमन नाही. तर मनाच्या पुनर्शिक्षणाच्या व्दारा श्रेष्ठ व स्थायी व कल्याणकारी आत्मसंयमाची प्राप्ती होऊ शकते स्वामी चिन्मयानंदाच्या साहीत्यात ह्याबाबत विस्तृत योजनाही आढळते.

आज आपल्याला **Integrated Development of personality** ह्याचा पुनश्च नव्याने विचार करावा लागेल अर्थात झिरप-सिध्दांताचा अवलंब करून शिक्षण हे शारीरिक , मानसिक व बौध्दीक पातळीवर झीरपत गेले पाहीजे. कारण जी आज आपल्या देशात समस्या उद्भवली आहे. त्याच्या मुळापर्यंत जाण्याचा हा मार्ग आहे "**Back to Veda**"

प्रस्तुत विवेचनावर आधारीत खालील बाबींचा विचार व्हायला हवा.

प्राथमीक स्तर (शारीरिक) - शारीरिक अवयवांची ओळख, म्हणजेच ज्ञानेंद्रीय कर्मेद्रीयाची ओळख, त्यांना सक्षम कसे करायचे, निगा कशी राखायची याचा विचार प्राथमिक स्तरावर व्हायला हवा. तसेच सर्व ज्ञानेंद्रीय व कर्मेद्रीयाचे अधिष्ठानाची ओळख करून द्यावी लागेल. त्याकरीता काही विषयांची पुनर्रचना करावी लागेल उदा. **Spiritual base of human body Value based body care science, value base behavioural science, Spirituo-body science, Value base population education.** योगशिक्षण, ध्यानशिक्षण. हा स्तर प्रामुख्याने शारीरिक घटकांच्या अधिष्ठानाशी व परिचयाशी निगडीत आहे व ह्या परीचयाचे अधिष्ठान धार्मिक व अध्यात्मिक असेल.

माध्यमीक स्तर (मानसिक)- ज्ञानेंद्रीय कर्मेद्रीय ह्यांचा अधिष्ठानची टप्पाटप्पाने ओळख व ह्याची प्रचिती कशी घ्यायची ह्यासाठी शास्त्रशुद्ध ध्यान प्रक्रिया योग इ. हे उद्दीष्ट डोळयासमोर ठेवून योग शिक्षण देता येईल. तसेच **Value base mental engineering. Spirituo population education. Family environmental value education** (प्रस्तुत ज्ञानशाखेचा अभ्यासक्रम शिक्षण शाखेकरीता संशोधीकेने विकसित केला आहे.) ध्यानशास्त्र ह्या ज्ञानशाखा नव्याने विकसित करता येतील. ह्या स्तरावर योग शिक्षणाच्या बाबतीत तात्विक व प्रात्यक्षिक कार्य भगवद्गीता ठराविक उपनिषदातील (ऐतरीय उपनिषद, प्रश्नोपनिषद इ.) विषय अंतर्भूत करता येतील.

उच्च स्तर (बौद्धिक) - उच्चस्तरीय शिक्षणत ज्ञानेंद्रीय, कर्मेद्रीय व त्यांच्या अधिष्ठानावर आधारीत **Spirituo - anatomy o Spirituo - Phisiology** ह्या ज्ञानशाखा विकसित कराव्या लागतील व प्रत्येक टप्प्यावर त्याचे योग्य नियोजन करावे लागेल. तसेच धार्मिक तत्वज्ञानाचा अंतर्भाव करावा लागेल.

ह्या तीनही स्तरावर योग्य अभ्यासक्रमाचे निर्धारण करायला हवे ह्यातून निश्चीतपणे विद्यार्थ्यांना स्वनियंत्रणाचे शिक्षण तर मिळेलच पण त्याचा परिणाम म्हणजे जो आज लैंगिक बाबतीत स्वैराचार आढळतो त्यावर नियंत्रण बसेल. पण ही बाब मुलानांच

शिकवुन चालणार नाही तर हया करीता पालक प्रशिक्षणाची योजना करावी लागेल. याचे कारण मुलांमध्ये स्वनियंत्रणाची भावना निर्माण होणे, वाढणे, स्थिर राहणे यासाठी मूल्यमापन यंत्रणेत पालकांचे सहकार्य सहभाग महत्वाचा ठरेल. कारण स्वनियंत्रण ही बाब संख्यात्मक मूल्यमापनाची नाही तर ती गुणात्मक मूल्यमापनाची आहे. यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणाची योजना आखावी लागेल. त्याचे उद्दीष्ट अभ्यासक्रम, अध्ययन, अध्यापन, पध्दती पाठयपुस्तके अभ्यासपूरक कार्यक्रम, सहशालेय उपक्रम तसेच मूल्यमापन योजना याचाही सहभाग असेल अशी ही दूरगामी योजना ठरेल त्यासाठी बरीच मेहनत घ्यावी लागेल पण आज हे करणे आवश्यक आहे. पण लैंगिक शिक्षणाच्या नावाखाली नाही तर **Education for self Control**. कारण सांस्कृतिक भ्रष्टाचाराची उधळी वाढुन आपला देश गीळकृत करण्यापुर्वी ही बाब आपणास करावी लागेल. हयासाठी **Chinmaya Vision Programm** व **Education for Sustainable Development** चा आधार आज शिक्षण क्षेत्राने घ्यायला हवा. या दोहोंमध्ये वरिल सर्व प्रश्नांची उत्तरे आढळतात.

शासनाने या **Chinmaya Vision Programm** व **Education for Sustainable Development** चा विचार निश्चित करायला हवा **C.V.P.** हा कार्यक्रम स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या **Education Vision** वर आधिरीत असा कार्यक्रम आहे. बालवयात बालकांवर उत्तम संस्कार रूजावेत त्यांना चांगल्या सवयी लागाव्यात हयासाठी **C.V.P.** चा विचार शासनाने करणे आवश्यक आहे. हया शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या आराखडयात बालकाच्या सर्वांगीण विकासाचा आधुनिक दृष्टिकोनातून अतिशय व्यापक विचार करण्यात आला आहे.

समग्र व्यक्तिमत्व विकास व शिक्षण :-

आजच्या शिक्षण प्रणालीचा आपण जेव्हा समग्र विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते की आज शिक्षणाने मानवाच्या सर्वसामान्य योग्यतेत वाढ झाली पण आपल्या कर्माच्या क्षेत्रात आपल्या ज्ञानाचा योग्य वापर करण्याची क्षमता मात्र विकसीत झाली नाही कारण आज खऱ्या अर्थाने शास्त्र शिकविलेच जात नाही शिवाय हया शास्त्राचा योग्य अभ्यास करुन त्याचे मनन करुन ते आत्मसात कसे करावे हयाचे खरे शिक्षण आज दिल्या जात नाही आणि म्हणुनच मानवाच्या कृतीला जी आभा निर्माण व्हायला हवी तो होत नाही. मुळातच आज आपण "शिक्षण" हया संकल्पनेत खरे उतरणारे शिक्षण देत आहेत का? हा भाग महत्वाचा

ठरतो. हया ठिकाणी हे विधान कदाचित धाडसाचे ठरेल पण आपण जे आपल्या बालकापर्यंत पोहोचवित आहोत ते निर्देश आहे ते शिक्षण नव्हेच कारण आपण त्यांना भरमसाट बाह्य माहितीचा पुरवठा करतो आहोत. पण निर्देशन हे शिक्षण होऊ शकत नाही. निर्देश आवश्यक आहेत पण ते आमचे ध्येय नाही. शिक्षण हे ध्येय आहे व निर्देश हे साधन आहे पण आज सर्वत्र साधनावर भर जास्त आढळतो. परिणामी व्यक्तीची अंतस्थ शक्ती आज दुर्लक्षित होते आहे. आज ख-या अर्थाने दुर्देवाने असे म्हणावे लागते की शिक्षकांची जागा निर्देशकांनी घेतली व शाळाची जागा निर्देशनात्मक संस्थानांने घेतली आहे. स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात, **Instructions does not constitute education. Instruction is necessary and it is easy available. But education is the goal to be reached and it is to be gained by ones own reflection. Instruction is given, education is achieved. In modern time we have Instructional Institutes no educational School. Therefore we have many Instructions but hardly any teaches.** ही वास्तविकता प.पु. गुरुदेवांनी व्यक्त केली आहे आणि शिक्षण संकल्पनेत भर घालतांना ह्यांनी शिक्षण ही मानवाची अशी संरक्षित सुप्त शक्ती आहे जी गुरुद्वारा संरक्षित आहे अशी शिक्षणाची परिभाषा केली. शिक्षणाच्या माध्यमातून आज आपण केवळ माहितीची दुकाने थाटली आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते. शिक्षक हा विक्रेता व विद्यार्थी हा ग्राहक अशी भूमिका शिक्षणाच्या संदर्भात सुध्दा आपणास आढळते. परिणामी शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने “व्यक्तिमत्व विकासाच्या” उद्दिष्टाचा आशय हा दुर्लक्षित झाला आहे. ह्या संदर्भात काही मुद्दे विचारशील बनवितात ते म्हणजे शिक्षणातून मानवाची निर्मिती होते आहे का? शिक्षणातून व्यक्तीचे चारित्र्य निर्माण कार्य होत आहे का? शिक्षणातून व्यक्तीला जीवनाचे आकलन होत आहे का? शिक्षणातून धर्माचा खरा आशय व्यक्ती पर्यंत पोहोचला का ? संस्कृती संक्रमण, संवर्धन शिक्षणातून होत आहे का? भारतीय तत्वज्ञान अध्यात्म ह्याचा परिचय व्यक्तीला होतो आहे का ? शिक्षणातून मूल्यांची रुजवण झाली आहे का ? शिक्षणातून राष्ट्र, राष्ट्रीयचारित्र्य, राष्ट्रीयअस्मीता ह्याचा आशय व्यक्तीपर्यंत पोहोचला का ? शिक्षणातून राष्ट्रप्रेम निर्माण झाले का? शिक्षणातून मानवाचा सर्वांगीण विकास झाला का? शिवाय स्वधर्म स्वराष्ट्र स्वभाषा स्वातंत्र्य ह्याचा आशय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात का? ही सर्व प्रश्न आजच्या शिक्षणातून अनुत्तरीत राहतात. ह्याचे

महत्वाचे कारण म्हणजे आमची अनुकरण शीलता. आम्ही केलेले पाश्चात्यांचे अनुकरण. हे अनुकरण निश्चीतपणे आमच्या प्रकृतीला मानवणारे नाही. आमच्या राष्ट्राची प्रकृती ही केवळ स्थुलतेला बहिरंगाला प्राधान्य देत नाही तर त्याही पेक्षा महत्वाचे सुक्ष्म स्वरूप व अंतरंगाला ती प्राधान्य देते आणि म्हणुनच इतर राष्ट्रांच्या विकासाची जी परिमाणे आहेत. ती आम्हाला लागू पडत नाही. विकासाच्या कोणत्याही संकल्पनेचा विचार करतांना अमलात आणतांना आम्हाला आंतरिक आणि अंतीम सत्याचा विचार करावाच लागतो. वैश्विकतेचे भान ठेवून नव्याने ह्या सगळ्यांचे परिशीलन करण्याची आज पुन्हा आवश्यकता निर्माण झाली आहे आणि त्यासाठी विश्वकल्याणासाठी जर उपाययोजना शोधयचीच असेल तर ती आपणास हिन्दु दर्शनात शोधावी लागेल. प्राचीन सनातन सत्याचा आधुनिक संदर्भ घेऊन ती समाज मनावर रुजवावी लागेल आणि म्हणुनच भारतीय तत्वज्ञानातील व्यक्तिमत्व विकास ही संकल्पनेचा आपणास पुनर्शोध घ्यावा लागेल कारण शिक्षणाची परिभाषा करतांना आपण म्हणतो **Complete development of personality is education, positive and permanent change in behavior is education.** पण आता केवळ व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकासावर व वर्तनबदलाशी निगडीत असणाऱ्या ह्या संकल्पनांना आपल्याला कवटाळून चालणार नाही. ह्या संकल्पना म्हणजे शिक्षणाबाबतचा अतिशय वरवरचा केलेला विचार आहे त्या ऐवजी आता आपल्याला विचार करावा लागेल तो एकात्म व्यक्तिमत्व विकासाचा अर्थात **(Integrated Development of human personality)** व आत्मपरिवर्तन अर्थात **Transformation** कारण शिक्षण ही शिष्याची आत्मनिष्ठ ज्योत आहे. ह्यासाठी महत्वाचे ठरते ते व्यक्तिमत्वाला सुंदर आकार देणे, विचारांचे सौंदर्यीकरण करणे आणि म्हणुनच व्यक्तिमत्वाचा विकास ही संकल्पना भारतीय तत्वज्ञानाच्या संदर्भात जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. कारण आज शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने व्यक्तिमत्व विकासाचा आशयच दुर्लक्षित होतो आहे आणि म्हणुनच एकात्म व्यक्तिमत्व व त्यांचा विकास व त्याला अनुसरून शिक्षण ह्या मुद्द्यांचा विचार करणे अनिवार्य ठरते. ह्या साठी सर्व प्रथम एकात्म व्यक्तिमत्व ही संकल्पना आपणास स्पष्ट करावी लागते.

एकात्म व्यक्तिमत्व संकल्पना :-

व्यक्तिमत्व ही संकल्पना स्पष्ट करण्यापूर्वी प्रत्येक व्यक्तिला तत्वज्ञानाने सांगितलेली व्यक्तित्व ही संकल्पना कळायला हवी. भारतीय अद्वैत तत्वज्ञानाने व्यक्तित्वाची

अतिशय सुरेख परिभाषा केली आहे. आत्मबोधत शंकराचार्यांनी अशी परिभाषा केलेली आहे की दुषित झालेले आत्मतत्व आध्यात्मिक अज्ञान, बुद्धीमधील विक्षेप मनात चंचलता उत्पन्न करते. मन आणि बुद्धीची उपाधी लागलेले आत्मतत्व म्हणजे व्यक्तित्व. ही व्यक्तित्वाची परिभाषा मनन चिंतन अभ्यासाने दृढ झाली की मग व्यक्तित्व ही संकल्पना समजते व ही संकल्पना जाणणे म्हणजे **Self Development or Self Rediscovery** होय. मग व्यक्तित्वा अनुभूती येते की आपल्या पैकी प्रत्येक जण केवळ देहधारी नाही तर आपल्यातील अंतर्भूत असणा-या शारीरिक मानसिक बौद्धिक आणि आध्यात्मिक व्यक्तित्वाचा चतुरस्त्र व्यक्तित्वा आहे. डार्विन ने अतिमानवत्वाच्या पिढीची केवळ कल्पना केली होती पण भारतीय तत्वज्ञानाने त्याची अनुभूती घेण्याकरिता जगायचे असते हा **Theory of Spirituo-physical Structure of man** हा सिद्धांत मांडला जो पंचकोष विषयात आपणास आढळतो. ह्या पंचकोषातूनच आध्यात्मिक शारीरिक व्यक्तित्व बनते. पंचकोशातील होऊन जीवनकेंद्र असणाऱ्या आत्मतत्वाची अनुभूती घेणे हे खरे तर मानवी जीवनाचे ध्येय आहे. ह्या पंचकोषांना वेगळे अस्तित्व नाही तर ह्या पंचकोष मिळून स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर व कारण शरीर बनतात व ह्या पाचही कोषाचा निरास करून आत्मतत्वाचे ज्ञान प्राप्त करणे हा खरा व्यक्तित्वाचा विकास आहे.

स्थूल आणि सूक्ष्म शरीराचा आपण जेव्हा विचार करतो तेव्हा एक बाब लक्षात येते की भौतिक शरीर हा मानवी व्यक्तित्वाचा असा स्थूल भाग आहे जो पंचज्ञानेद्रीय व पंचकर्मेद्रीय युक्त असतात. व्यक्तित्वाचे देहाचे आकार बदलतील पण ती ज्या मुलद्रव्याची बनलेली असतात ती द्रव्ये व अवयवाची कार्ये मात्र सारखीच असतात. ह्या सर्वांचा अर्थ व्यक्तित्वाच्या रचनेतील बदलणारा जो घटक आहे तो म्हणजे मन आणि बुद्धी जो शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महत्वाचा आहे आणि म्हणूनच मनाचे संस्करण व बुद्धीचे प्रबोधन ही बाब व्यक्तित्व विकासाकरिता महत्वाची ठरते व नेमके आज आपणास आढळते की मानवाच्या मन आणि बुद्धीची फारकत झाली आहे. आज मानवाचे वर्तन घडते ते केवळ मानसिकतेतून व त्यावर भावनांचा पगडा असल्याने त्याच्या वर्तनात विवेक राहणे शक्य नाही. शिवाय मानवाच्या मन आणि बुद्धीचे जे कार्ये चालते ते त्याच्यातील वासने नुसार अर्थात जशा मानवाच्या वासना असतील त्यानुसारच त्याचे वर्तन घडते आणि म्हणून शैक्षणिक दृष्टिकोनातून जर विचार केला तर त्याच्या वासनांना योग्य वळण व दिशा देणे ही बाब महत्त्वपूर्ण ठरते आणि

म्हणुनच खऱ्या अर्थाने वासंनाची पुनर्वसन हीच मानवाच्या व्यक्तिमत्वाची पुनर्बांधणी ठरते. ह्या वासंनाचे पुनर्वसन केल्यास मन आणि बुद्धी सुसंवादी होतात. व्यक्तिमत्वाची ही पुनर्रचना राष्ट्राच्या पुनर्रचने करिता फायदेशीर ठरते म्हणुनच आपल्यातील ह्या अंतर्गत उपकरणाचा अभ्यास करणे ही बाब महत्वाची आहे त्याचे स्वरुप समजुन घेणे आवश्यक आहे ह्याठिकाणी मन ही संकल्पना प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांनी नदीच्या रुपकाव्दारे अतिशय सुरंदपणे स्पष्ट केली आहे. नदी म्हणजे पाण्याचा प्रवाह त्याच प्रमाणे मन म्हणजे विचारांचा प्रवाह होय. प्रवाहामुळे नदीला गतीमानता प्राप्त होते विचारांमुळे मनाला गतीमानता प्राप्त होते आणि म्हणुन वेगाने वाहणारे पाणी म्हणजे नदी व वेगाने वाहणारे विचार म्हणजे मन. पणी गढुळ तर नदी खराब त्याच प्रमाणे विचार वाईट तर मन वाईल म्हणजेच विचार हा मनाची गुणवत्ता ठरविणारा घटक आहे आणि म्हणुनच ह्या विचारांचे सौदर्यीकरण करणे ही बाब महत्वाची ठरते. बुद्धी ही वास्तविक जड आहे पण त्यात जाणीवतत्वाचा प्रकाश पडतो तेव्हा ती सचेतन बनते व ती कार्य करू लागते. तर्क विचार विवेक करू लागते बुद्धीच्या स्तरावर **Power of discrimination** च्या वापरामुळे कृती ही **Dynamic, productive** बनते बुद्धीचा योग्य वापर करणे हे यशाचे रहस्य असते. मानवाची ही अंतर्गत उपकरणे विकसित असतील तरच त्याचा व्यक्तिमत्व विकास हा शक्य आहे. अर्थात व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्वाचे वर्गीकरण करायचे असेल तर निश्चीतपणे मन आणि बुद्धीच्या आधारावर करावे लागेल ते पुढील प्रमाणे.

- १) मनापेक्षा बुद्धी प्रभावी
- २) बुद्धीपेक्षा मन प्रभावी
- ३) मन आणि बुद्धी दोन्ही विकसित
- ४) मन आणि बुद्धी पूर्ण अविकसित

हे चार व्यक्तिमत्वाचे प्रकार पडत असले तरी जर मानवाला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर उच्च स्तराचा त्याला विचार करावा लागेल पण त्याच सोबत निम्नस्तराचे तादात्म्याचा त्याला त्याग करावा लागेल. स्थुलाकडुन सूक्ष्माकडे जाणारा हा व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार आहे. व्यक्तिमत्व उत्क्रांत करणे म्हणजे सुक्ष्मतेकडे वाटचाल करणे अर्थात सुक्ष्मतेकडे वाटचाल करतांनाच स्थुलाचा त्याग महत्वाचा

ठरतो. शरिर-मन-बुद्धी-आत्मा हे चार घटक म्हणजे व्यक्तिमत्व विकसनाचा मार्ग आहे जर मानवाला ख-या अर्थाने आपली प्रगती करून घ्यायची असेल तर त्याने स्वतःमधील निम्न स्तराला स्वतः उन्नत केले पाहिजे. ह्या साठी व्यक्तिचा आदर्श काय आहेत ही बाब महत्वाची ठरते. अर्थात आपण कसे असावे ह्या बाबत प्रत्येक व्यक्तिची धारणा असते पण ही धारणा केवळ विचाराच्या स्तरावर असते. बौद्धिक पातळीवर हे कळले असेलही पण शारीरिक व मानसिक पातळीवर व्यक्ति परस्पर विरोधी वर्तन करतो प्रत्यक्षातील 'मी' आणि आदर्शातील 'मी' हे अंतर मग वाढत जाते ह्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे मानसिक स्तरावर माझ्याबद्दल मी रेखाटले चित्र. ह्या माझ्या चित्राचे बौद्धिक स्तरावर निर्णय पक्का होत नाही परिणामी ती बाब शारीरिक स्तरावर आचरणात येत नाही. कारण आपल्यातील विकाराची प्रबळता आणि व्यक्तिमत्व प्रगटीकरणाचा महत्वपूर्ण घटक म्हणजे बुद्धी आहे. ह्या उपकरणाशी आपल्यातील निम्नस्तराच्या च्यक्तीमत्वाचे ऐक्य आपणास घडवून आणावे लागेल. ज्यावेळी व्यक्तिची तर्कनिष्ठ व विवेक शक्ती ही इंद्रियाच्या मागे धावणाऱ्या मनावर अधिकार गाजवायला लागेल त्याचवेळी निम्न स्तरीय व्यक्तिमत्वाला वळण लागते. शिस्त लागते. निम्न व्यक्तिमत्वास उच्च व्यक्तिमत्वासोबत समरस व्हायला भाग पाडावे लागेल पण त्यासाठी उच्च व्यक्तिमत्वाची क्षमता वाढविणे जेवढे महत्वाचे आहे तेवढेच निम्न व्यक्तिमत्व उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्या खाली येण्यासाठी उपलब्ध करणे ही बाबही महत्वाची ठरते. निम्न व्यक्तिमत्वाचे उच्च व्यक्तिमत्वास शरण जाणे ही क्रिया महत्वाची ठरते अर्थात निम्न व्यक्तिमत्व व उच्च व्यक्तिमत्व महान मित्र बनावयास हवे हा समन्वय अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

दुसऱ्या बाजुनेही आपणास व्यक्तिमत्वाच्या समन्वयाचा विचार करता येतो तो असा की आपल्या व्यक्तिमत्वाच्या प्रत्येक स्तरावर आपण जीवनाकडे विशीष्ट दृष्टिकोनातून पहात असतो व त्यानुसार वस्तुमात्राबद्दल आपण आपले निष्कर्ष काढतो. हे निष्कर्ष प्रत्येक स्तरावर वेगवेगळे असतात. ह्या अनुभवातून व्यक्तिला प्रत्येकच स्तरावर आनंद व सुख प्राप्त होईलच असे नाही व असे घडले नाही तर त्याच्या व्यक्तिमत्वात आंतर विरोध निर्माण होतो. एखाद्या गोष्टीचा शारीरिक स्तरावरून अनुभव घेत असतांना त्यातील अपूर्णतेच्या जाणीवेने दुःख होईल पण तीच बाब मानसिक कौतुकाचा भुलावा दिल्यास व्यक्तिला दुःख होणार नाही.

जी बाब शारीरिक दृष्ट्या घृणास्पद आहे, मानसिक दृष्ट्या लज्जास्पद आहे तीच गोष्ट बुद्धीच्या स्तरावर जाणल्यास खिन्नता येत नाही व ज्या बाबीमुळे शारीरिक मानसिक बौद्धिक बाबीमुळे नैराश्य खिन्नता निर्माण झाली असेल तीच बाब व्यक्ति जेव्हा अध्यात्मिक स्तरावर पाहते तेव्हा ती मनाला प्रचंड उत्साह देऊन जाते. आणि म्हणूनच जीवनातील आव्हानांकडे अध्यात्मिक दृष्टिकोनातून पाहण्याचे संस्कार व्यक्तिवर होणे आवश्यक आहे. शिवाय प्रत्येक आव्हान हे शारीरिक मानसिक भावनिक व अध्यात्मिक पातळीवरून पहात असतांना एकाच निष्कर्षाप्रत येत असतील तर ते व्यक्तिमत्व सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिमत्व होय व ही पात्रता व्यक्तिमध्ये निर्माण होणे महत्वाचे आहे.

व्यक्तिमत्वाच्या एकात्म विकासाचा विचार ह्याही दृष्टिने करता येतो तो म्हणजे मानवाची ओढ आपल्या मूळ स्वरूपाकडे जाण्याची असते अर्थात आपल्या सूक्ष्म व्यक्तिमत्वाच्या प्राप्ती साठी धडपडणे ही मानवाची सहजवृत्ती असते व ह्याकरिता तो स्थूल व्यक्तिमत्वाचा त्याग करावयास तयार असतो. मानसिक समाधान हे शारीरिक समाधानापेक्षा श्रेष्ठ असते बौद्धिक समाधान हे मानसिक समाधानापेक्षा तर आध्यात्मिक समाधान हा सर्वांचा कळस असतो. जीवनातील उच्चकोटीचा आनंद प्राप्त करण्यासाठी तो स्थूल स्वरूपाचा समाधानाचा त्याग करतो. उदा. - आई आपल्या अपत्याच्या सेवेचा आनंद प्राप्त करित असतांना शरीर व्यथेची तमा बाळगत नाही. सीमेवरील सैनिक देशाच्या रक्षणासाठी प्राणत्यागणाची तयारी दर्शवितो. जसजशी व्यक्ति सूक्ष्म व्यक्तिमत्वाशी तादाम्य पावते तसतसे त्याच्या व्यक्तिमत्वाचे सुसंघटीकरण होत जाते अशा ह्या सुसंघटीकरणातून शारीरिक दृष्ट्या आरोग्य संपन्न, मनाने आनंदी बुद्धिने तीक्ष्ण, आत्मिक दृष्ट्या स्थीर अशा सामर्थ्यवान माणसाचा समाज निर्माण होतो.

अर्थात वरिल सर्व विवेचनावरून एकात्म व्यक्तिमत्वाच्या बाबतीत आपल्याला म्हणता येईल की एकात्म व्यक्तिमत्वाचे चार स्तर असतात. शारीरिक मानसिक बौद्धिक अध्यात्मिक ही चारही स्तर हे क्रमाने सूक्ष्म होणारे आहे व्यक्तिमत्व हे स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे विकसित होणारे असते सूक्ष्म होणे म्हणजे विकसित होणे सूक्ष्म होणे म्हणजे व्यापक होणे. अशी आपणास व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार करता येईल

१) मानवाच्या ह्या चारही व्यक्तिमत्वाच्या प्रेरणा ह्या निराळ्या असतात व ह्या प्रेरणांचा आलेखही अधिक सूक्ष्म व व्यापक असा होणारा असतो शारीरिक स्तरावर शरीर सुखाची प्रेरणा, मानसिक स्तरावर शांतीची प्रेरणा, बौद्धिक स्तरावर ज्ञानाची प्रेरणा व आत्मिक स्तरावर तादात्म्य भाव अशा प्रेरणांचा क्रमविकास व त्यांतील समन्वय आपल्याला एकात्म व्यक्तिमत्वात आढळतो.

२) मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा जसजसा विकास होतो तसतसा त्याची स्वची कल्पनाही अधिक व्यापक होते. आणि मग त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा परिघ हा अधिक वाढतो व्यापक होतो तो समाज निसर्ग व वैश्विक स्तरावर त्याचा व्यक्तिमत्व विकास घडून येतो. ह्याचे महत्वाचे कारण व्यापक होणे ही मानवाची सहज प्रवृत्ती आहे पण ह्या सहजप्रवृत्तीची जाणीवच मुळात आपल्यातील चैतन्य व जगातील चैतन्य ह्यांच्या अद्वैतातून निर्माण होते आणि मग मानवाच्या व्यक्तिमत्वाला वैश्विकता प्राप्त होते. भौतिकते कडून अध्यात्मिकतेकडे जाणारा हा क्रमविकास हा **Integrated Personality Development** चे लक्षण आहे पण ह्या करिता मानवाचा कोणताही स्तर दुर्लक्षित करून तर चालणार नाहीच पण प्रत्येक स्तराचा क्रमबद्ध विकास महत्वाचा ठरतो. व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्व विकास हा सुसंघटीत झाला तर समाजाचा पर्यायाने राष्ट्राचा विकास घडून येईल ह्यासाठी शिक्षणाची भूमिका महत्वाची ठरते. कारण आज विविध जागतिक आव्हाने पेलण्यास आजची शिक्षण प्रणाली जरी सक्षम असली तरी आजचे शिक्षण हे जीवनाचा दर्जा उंचावत नाही. कारण आज केवळ **Standard of Living** चाच विचार सर्वत्र होतांना आपल्या लक्षात येतो त्या मानाने **Standard of Life** चा विचार फारसा कोणी करत नाही. परिणामी आज मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचे विघटन होत आहे. व त्यामुळे मानवातील गुन्हेगारी वृत्ती वाढते आहे आज आपण केवळ डोक्यात माहिती कोंबणारे शिक्षण देत आहोत. पण त्यामुळे जीवनमूल्य दुर्लक्षित होत आहे. मूल्याधिष्ठीत शिक्षण मूल्यशिक्षण ह्या संकल्पना केवळ वापरून आता भागणार नाही तर व्यक्तिमत्व विकसनासाठी त्याचा आता गांभिर्याने विचार करण्याची आवश्यकता आहे. आज मानवाच्या बुद्धिचा विकास झाला असला तरी त्याचा मनाचा मात्र विकास झालेला आपणांस आढळत नाही. त्यामुळे जीवनात एकप्रकारची कुरूपता निर्माण झाली आहे. आणि म्हणून आपल्याला शिक्षणातून सर्वात जास्त भर द्यावा लागणार आहे तो मनाच्या जडणघडणीवर. आज समाजात जे जे गुन्हेगारी वृत्तीचे लोक

आढळतात त्यांचे बालपण हे निश्चित पणे दुर्लक्षित झाले आहे. मानसिक विकासाशिवाय आपण केवळ बौद्धिक विकासाची कल्पना करू शकत नाही व बौद्धिक विकास हा मानसिक विकासाचाच वाढीव परिघ आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. आणि म्हणून केवळ माहितीच्या आधारे बालकाचा बौद्धिक विकास करणे ही संकल्पनाच एकांगी ठरते ह्या समन्वयात्मक विकासासाठी बालक शिक्षणाच्या अभ्यासाच्या एक आराखडाच दिला आहे. बालकांच्या योग्य क्षमतेचा विकास योग्य पध्दतीने झाला तर त्याच क्षमतांचा योग्य वापर करण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी निर्माण होईल ह्या दृष्टीने आज शिक्षणाला ज्या महत्वाच्या ध्येयावर लक्ष केंद्रीत करायचे आहे ते ध्येय म्हणजे **Integrated Development of Personality** चा ह्या ध्येयाशीच निगडीत अशा शिक्षणाचा विचार आज आपल्याला करावा लागेल. ह्या दृष्टीने शिक्षणाची पुनर्रचना करतांना दोन विचार प्रवाह महत्वाचे आहेत.

- १) आहे त्या प्रणालीत परिपूर्णपणे बदल करणे
- २) जी शिक्षण प्रणाली आज सुरु आहे त्याच प्रवाहात काही बाबीचे विचार करणे.

पण आजच्या शिक्षणप्रणालीचा विचार केल्यास ती बरीचशी भरकटल्यासारखी व मूळ ध्येयापासून दूर गेल्यासारखी आपणास भासते आहे. आणि म्हणून खालील प्रमाणे शिक्षणाबाबतचा विचार महत्वाचा ठरतो.

व्यक्तिमत्व विकास व शिक्षण :-

समग्र व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा विचार करावयाचा झाल्यास त्यात खालील मुद्द्यांचा विचार करावा लागेल.

- १) शिक्षण संकल्पना
- २) शिक्षणाची ध्येय
- ३) अभ्यासक्रम अंतर्भरण
- ४) अध्ययन अध्यापन पध्दती
- ५) गुरुशिष्य संबंध
- ६) शिस्त संकल्पना

वरिल आठ पंदाचा विचार करुन शिक्षणाचा पदबंध आपणास तयार करावा लागेल त्याचा विचार पुढील प्रमाणे

१) शिक्षण संकल्पना :-

शिक्षणाची परिभाषा करतांना “व्यक्तिमत्वाचा एकात्म विकास म्हणजे शिक्षण” हीच संकल्पना आपणास अधिष्ठीत ठेवावी लागेल. तसेच शिक्षणाचे भारतीय करण करणे हा दृष्टिकोण ठेवावा लागेल.

२) शिक्षणाची ध्येय :-

(शिक्षणाची ध्येय ठरवितांना आज जे **Brain Oriented** आहे त्यातून सुटका करुन शिक्षण **Mind Oriented** करणे हा दृष्टिकोण ठेवून पुढील ध्येयांचा विचार महत्वाचा ठरते.)

- १) शिक्षणातून एकात्म व्यक्तिमत्व विकास व्हावा
- २) आत्मसंयमाचा विकास करणे
- ३) शांतता ह्या स्वभावाची निर्मिती करणे
- ४) योग्य मार्गाची निवड करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे
- ५) आंतरिक व्यक्तिमत्वाचा विकास
- ६) अध्यात्मिक विकास
- ७) आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे

वरिल प्रमाणे शिक्षणाची ध्येय ठरवावी लागतील ह्यापुर्वी विशद केल्याप्रमाणे शिक्षणप्रक्रियेच्या परिवर्तनाचा निर्णय हा योग्य निर्णय ठरेल कारण आज वर्तमान पिढी आपल्या हाती आहे. शिवाय आज विषय निर्धारणाच्या संदर्भात अत्यंत गोंधळाचे संभ्रमाचे वातावरण आहे. करिता शिक्षणाचा स्वतंत्रपणे आपल्याला विचार करावा लागेल.

अभ्यासक्रम अंतर्भरण :-

अभ्यासक्रमाचा विचार करतांना जसा आपल्याला विकासाचा आकृती बंध हा पक्का करावा लागेल हा विचार करतांना बाल मानसशास्त्रातील ह्या तत्वांचा विचार आपणास करावा लागेल की प्रत्येक बालक त्याला आवडणाऱ्या क्रियेत रममाण होतो तसेच त्याला जेथे महत्व दिले जाते असे वाटते तेथेच तो रमतो. ह्या दोन तत्वांचा विचार करून अभ्यासक्रमाच्या अंतर्भरणाचा विचार करतांना तो दोन पध्दतीने आपणास ठरविता येईल.

- १) बालकाचा कल असणारा अभ्यासक्रम (विशेष अभ्यासक्रम)
- २) सर्वसामान्य अभ्यासक्रम
- १) विशेष अभ्यासक्रम :-

बालकामध्ये ज्ञान अभिरुची ह्या सुप्तावस्थेत असतात त्याचा अभ्यास करून त्याच्या अभिरुचीचे अध्ययन करून बालपणापासूनच त्याला त्या विशीष्ट विषयात तत्त्विक, प्रात्याक्षिक, संशोधन ह्या मार्गाने आपणास त्याला उच्च शिक्षणापर्यंत नेता येईल ज्या विषयात किंवा ज्या कलेत त्याचे अभिरुची आहे त्याबाबत त्या कलेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, तात्त्विक विवेचन, त्याचा विकास त्या बाबतचे प्रत्यक्ष सराव व उच्च शिक्षणात त्याबाबत संशोधन ह्या मार्गाने गेल्यास एका विशीष्ट क्षेत्रातील त्याचे ज्ञान कौशल्य अभिवृत्ती ह्या तीनही स्तरावर त्याच्यात विकास घडून येईल त्याचे पारंगत्व निर्माण होईल हे सर्व करण्यासाठी त्या विशीष्ट विषयांचे तज्ञांचे सहकार्य ह्या ठिकाणी महत्वाचे ठरते. ह्या विशेष अभ्यासक्रमाची व्याप्ती व्यापक असेल भारतीय तत्वज्ञान कला साहित्य, विज्ञान, गणित, कृषी, उद्योग इ. या सारख्या विषयांचा ह्यात अंतर्भाव असेल पण ह्यापैकी केवळ एकाच विषयाचे सखोल अध्ययन ह्या ठिकाणी पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च शिक्षण ह्या सर्व स्तरावर अपेक्षित ठेवावे ह्या संदर्भात वैश्विकतेचा विचार करावा पण ह्या कलांची मातृभूमी भारत आहे हा दृष्टिकोण ठेऊन मग त्याचे तुलनात्मक अध्ययन आणि तेही उच्च स्तरावर आपणास देता येईल पण तो पर्यंत भारतीय संदर्भाच्या आधाराने त्याचे तात्त्विक अधिष्ठान पक्के करायला हवे. ह्या ठिकाणी बालकाच्या अभिरुचीचा विषय त्याला बालपणापासून मिळाल्यामुळे त्याचे त्या विषयातील प्राविण्य संपादन करू शकेल शिवाय ह्या ठिकाणी भारतीय इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर त्याला ते

ज्ञान प्राप्त होत असल्यामुळे शिक्षणाचे भारतीयकरणात त्याचे योगदान महत्वाचे ठरेल ह्यासाठी विविध स्तरावर त्याचे खालील प्रमाणे अध्ययनाची योजना असायला हवी.

- १) पुर्वमाध्यमिक - अभिव्यक्ति
- २) प्राथमिक - अभिव्यक्ति
- ३) माध्यमिक स्तर - प्रात्याक्षिक
- ४) उच्च माध्यमिक - प्रात्याक्षिक-तात्विक
- ५) उच्चस्तर - तत्विक + प्रात्याक्षिक + संशोधन
- ६) उच्च शिक्षण - संशोधन

हा क्रम विशेष शिक्षणात ठेवण्यास हवा.

सर्वसामान्य अभ्यासक्रम :-

सर्वसामान्य अभ्यासक्रम ही संकल्पना अशा अभ्यासक्रमाशी निगडीत आहे ज्या बालकांची अभिरुची एका विशीष्ट क्षेत्रात नाही ह्या सर्वसामान्य अभ्यासक्रमात सुद्धा ज्ञान कौशल्य व अभिवृत्ती हाच विकासाचा क्रम असावा पण ह्यात विषय निवडतांना मात्र खुप कसब पणाला लागेल शिवाय सर्वसामान्य अभ्यासक्रमात एक विशीष्ट प्रकारची विषयांची अनिवार्य चौकट नसेल पण विद्याशाखांच्या दृष्टिकोनातून विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य माध्यमिक स्तरापासून मुलांना असेल पण ह्या अभ्यासक्रमात ३ विषय मात्र अनिवार्य असतील व हे विषय म्हणजे -संस्कृत - इतिहास - नागरिक शास्त्र संस्कृतचे अध्ययन हे आता केवळ प्राचीन भाषा म्हणुन नाही तर सर्व ज्ञानाची जननी म्हणुन आणि आधुनिक समजल्या जाण्याच्या शास्त्राची जननी म्हणुन अनिवार्य करता येईल. इतिहास ह्या विषयात केवळ चळवळी क्रांती ह्यावर भर नसावा तर भारताचे वर्तमान उज्वल करणाऱ्या सर्व सद्गुणांचा इतिहास त्यात असावा म्हणजे ह्या मूल्यसंघर्षाच्या काळात मूल्यनिर्णयाची क्षमता व्यक्तच्या अंगी येईल. शिवाय भारतीय लोकशाही स्वातंत्र्य ह्या सर्व संकल्पना समजण्यासाठी तसेच उत्तम नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे उत्तम नागरिक बनण्यासाठी हे विषय अगदी प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च स्तरापर्यंत अनिवार्य असावे व ह्या सर्वांचा अभ्यास मातृभाषेतून असावा परकीय भाषेचा

विचार हा ज्ञानभाषा म्हणुन करायला हरकत नाही. पण भारतीय भाषा समृद्धीसाठी त्याचा उपयोग व्हावा. ह्या तीन विषयाच्या व्यतीरिक्त विद्याशाखा व त्यातील इतर विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य ह्या बालकाला असायला हवे.

अभ्यासक्रमाचे हे अंतर्भरण म्हणजे मानसिक प्रशिक्षणाची योजना आहे आणि म्हणुनच ध्यान आणि योग ह्या बाबी महत्वाच्या ठरतात आणि ह्यासाठी शालेय वेळेच्या व्यतीरिक्त त्याचा दैनंदिन जीवनक्रमात ह्यासाठी वेगळा वेळ राखुन द्यावे लागेल व ह्याची जबाबदारी पालकांकडे द्यावी लागेल. त्याच्या निरिक्षणाचे व मूल्यमापनाची वेगळी यंत्रणा यासाठी बनवावी लागेल. कारण मुळातच शिक्षणाला आपण **Mind Oriented** बनविले तर त्याचा क्रमविकासाच्या नैसर्गिक सिद्धांताव्दारे त्याचे बौद्धिक विकासात रुपांतर होणार आहे. मुळातच सर्व विषय अनिवार्य करणे, विविध विषयाचा अंतर्भाव त्यात करणे, अनेक प्रकारची माहिती विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात कोंबणे शिवाय त्या प्रत्येक माहितीचा त्याच्या आयुष्याशी खुप संबंध असतोच असे नाही अशी कृत्रिमता आपल्याला शिक्षणातून बालवयाची आहे कारण आज आपण केवळ शिक्षण हे बालककेंद्री आहे असे म्हणतो पण ह्या बालकेंद्री शिक्षणात बालकांचा विचार कोठेच नाही त्याच्या मनाचा विचार कोठेच नाही बालकाचे मन हा स्वच्छ आरसा असतो ह्या आरशाची ही निर्मळता कायम ठेवणे ही शिक्षणाचीच जबाबदारी आहे. ह्या दृष्टिकोनातून वरिलप्रमाणे केवळ अभ्यासक्रमाचे अंतर्भरण ह्या ठिकाणी अतिशय संक्षिप्त पणे देण्यात आले आहे.

पालक शिक्षण :-

लहानपणापासूनच बालकाला ध्यानसाधनेचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो ध्यान साधनेने मनाची शक्ती वाढविता येते मनाची एकाग्रता वाढविता येते. ध्यान योगाचे हे प्रशिक्षण व्यक्तिमत्व विकसनात अतिशय फायद्याचे ठरेल. वरिल दोन्ही प्राकरचे स्वयंअध्ययन विद्यार्थ्यांकडुन अपेक्षित असेल तर त्यासाठी पालक प्रशिक्षण हे अनिवार्य असते. पालक जर सुसंस्कृत असतील व सर्वात महत्वाचे आपल्या पाल्याच्या मानसिक विकासाठी वेळ देण्याची तयारी असेल तरच ह्या बाबी साध्य होतात. पण नेमक्या ह्याच बाबी आज दुर्मिळ होत चालल्या आहेत. ही अत्यंत खेदाची बाब आहे आणि ह्यासाठी अभ्यासक्रम अंतर्भरणात खालील तिसरा घटक अनिवार्य

वाटतो तो म्हणजे पालक प्रशिक्षणाचा ज्यावेळी आईवडील होण्याची चाहूल पालकांना लागते त्याच दिवसापासून त्यांच्या प्रशिक्षणाला प्रारंभ करण्यात यावे ह्यात. भारतीय संस्कृतीचे शिक्षण, अध्यात्मिक शिक्षण, ध्यानसाधना, संगोपन शास्त्र, संस्कार शास्त्र, बालमानस शास्त्र, शरीर विकास शास्त्र, चाईल्ड डेव्हलपमेंट, आहारशास्त्र इ. विषयांचे अध्ययनाच्या आधारे पालक शिक्षण हे अनिवार्य करणे आवश्यक आहे. हे बालकाचे जन्मपूर्व शिक्षण आहे. कारण **Our children are our future** हा महत्वपूर्ण विचार ह्या ठिकाणी आहे.

अध्ययन अध्यापन पध्दती :-

अध्ययन अध्यापन पध्दतीच्या संदर्भात सर्वात महत्वाचा मुद्दा ठरतो की ये हृदयीचे ते हृदयी घातले हा अध्ययन अध्यापनाचा गाभा आहे. विविध आंतरक्रियात्मक आधुनिक अध्यापन पध्दतीचा विचार ह्या ठिकाणी योग्य ठरेल पण अध्ययनाच्या संदर्भात सुरवातीपासून आत्मनिरिक्षण पध्दतीचे प्रशिक्षण आपण बालकाला द्यायला हवे. ह्या संदर्भात स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात, **Introspection and self analysis is the only method to learning to know ourselves, Regular practice, in detaching ones ego from oneself and watching it with pure imparial judgement is introspection** आत्मपरिक्षण पध्दत ही व्यक्तिगत विकासाकरिता आवश्यक आहे प.पू. गुरुदेव म्हणतात, “एकदा तुमची व्यक्तिगत व्यंगे मत्सर लालसा क्रोध, द्रवलोभ, स्वार्थबुद्धी, तुम्हला कळून आली आणि हे दुर्गुण नष्ट करुन तुम्ही त्याच्या अगदी विरुद्ध असलेले दिव्य गुण भक्ती श्रद्धा शांतता, समचित्तता, मनाचा उदारपणा, सर्वाबद्दल निस्वार्थी प्रेम, इत्यादी विकसित करता आले तर तुम्हाला आढळून येईल की तुम्ही निश्चीतपणे पुर्वीपेक्षा अधिक सुखी झाले आहात. तुम्हाला अधिकाधिक यश मिळत जाईल पुष्कळ लोकांना तुम्ही हवेसे व्हाल अजाणता तुम्ही आपल्या सभोवती सर्वत्र आनंद पसरविण्यास सुरवात कराल “ ही बाब केवळ स्वयशोधनाने आत्मनिरिक्षणाने शक्य होईल ह्यासाठी अगदी प्राथमिक स्तरापासून बालकाला पालकांनी खालील चार घटकांची सवय लावावी. 1) Introspect 2) Detect 3) Negate 4) Sbustitute ह्या चार कृतीचे प्रशिक्षण महत्वाचे ठरते ही बाब सवयीत परिवर्तनीत व्हावी चांगल्या सवयी म्हणजे चारित्र्य ही परिभाषा स्वामी विवेकानंदानी केली होती.

गुरुशिष्यसंबंध :-

आज शिक्षण क्षेत्रात ह्या महत्वपूर्ण विषयाचा पुनर्विचार होणे आवश्यक आहे. शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया अधिक सक्षम कराव्या लागतील त्यासाठी शिक्षकांच्या ठिकाणी दृष्टिकोण, मूल्ये व अभिवृत्ती कशी विकसित होतील ह्याचा विचार ह्या ठिकाणी महत्वाचा ठरतो व ह्या ठिकाणी पुनश्च शिक्षण प्रशिक्षणाचा विचार महत्वाचा ठरतो तसेच विद्यार्थी म्हणून बालकामध्ये अशा सदगुणांची निर्मिती महत्वाची ठरते जेणेकरून शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया ह्या सशक्त होतील कारण शिक्षक व विद्यार्थी हे शिक्षण प्रक्रियेचे महत्वपूर्ण घटक आहेत धृव आहेत. ह्या दोन धृवामध्ये योग्य ताळमेळ असण्याची आवश्यकता आहे प.पु. गुरुदेव म्हणतात, “गुरुशिष्यात जेव्हा प्रेमाचे विशीष्ट संबंध निर्माण होतात तेव्हाच कोठे त्यांना आपल्या शिष्याला समर्थपणे शिकविण्याची स्फुर्ती येते.” तु पैसे दे मी शिकवितो अशी व्यापारी वृत्ती गुरुशिष्यात नसावी ज्याठिकाणी प्रेम मित्रत्व स्वांतत्र्य परस्पर समज ह्याचे सहानुभूतीचे वातावरण असते अशाच ठिकाणी बुद्धीचा व मनाचा विकास होतो. हा गुरुशिष्य संबंधाचा हा आयाच म्हणजे मार्गदर्शनाचा गाभा आहे.

शिस्त आणि स्वांतत्र्य :-

बाहेरून लादलेली शिस्त ही खऱ्या अर्थाने शिस्तच नव्हे तर शिस्त ही स्वयंशीस्तीत परिवर्तीत व्हायला हवी आंतरिक शिस्त महत्वाची आहे ह्यासाठी विद्यार्थ्यांना ह्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेता येईल. काही नियमाशिवाय स्वांतत्र्य ही संकल्पनाही सिध्द होत नाही हा आशय त्यांच्यापर्यंत पोहोचवावा लागेल.

वरिल सर्व संकल्पना जर प्रत्यक्षात उतरवायच्या असतील तर त्याला धर्माचे अधिष्ठान देणे महत्वाचे ठरेल. अर्थात सनातन जीवनदृष्टि हा सर्व शिक्षण प्रणालीचाच गाभा असायला हवा.

राष्ट्रीय सांस्कृतिक विकासाकरिता शिक्षण :-

राष्ट्र भावना संस्कृती प्रेम ह्या बाबी शिक्षण विषयक विचारसरणीतून आपणास दुर्लक्षित करता येणार नाही नव्हे त्या शिक्षणाचे अधिष्ठान आहे. आजपर्यंत भारत देशाचे वैभव ज्या तत्वांच्या आधारे अबाधित राहिले आहे त्याचा वारसाहक्क हा पुढील पिढीकडे अनिवार्यपणे जातो आणि म्हणूनच राष्ट्रभावना राष्ट्रीय एकात्मता, संस्कृती संक्रमण, संस्कृती संवर्धन ह्या बाबी शिक्षणातून साध्य होणे आवश्यक असते. राष्ट्रीय भावना मनात दृढ होण्यासाठी सर्वप्रथम राष्ट्र ही संकल्पना समजणे आवश्यक आहे “केवळ भूखंडावर वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजे राष्ट्र नव्हे तर राष्ट्र म्हणजे लोकसमूह जेव्हा एखाद्या सुसंघटित कार्यक्रमासाठी एकत्र येतात आणि प्रयत्नपूर्वक व निष्ठेने एखादे समान ध्येय साध्य करण्यासाठी ते झटत असतात. तेव्हाच आपण त्याला राष्ट्र म्हणू शकतो”. विघटीत वृत्तीने एकत्र आलेली आत्मकेंद्री माणसे कधीच राष्ट्र घडवू शकत नाही. क्रांतीकारी योजना नवनवीन शोध वैज्ञानिक क्रांती ह्या राष्ट्र निर्माण करू शकत नाही. ते फारतर विकासाचा मार्ग दाखवितात पण राष्ट्र हे व्यक्ति व्यक्तनी बनले असते आणि म्हणूनच राष्ट्राची गुणवत्ता ही व्यक्तच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. आणि म्हणूनच राष्ट्र घडवायचे असेल तर व्यक्ति घडवावा लागेल. व्यक्ति घडवायचा म्हणजे त्याचे चारित्र्य घडवावे लागेल. लोकांमध्ये एकात्मता, परस्पर सहकार्य, सहिष्णुता रुजवावी लागेल. केवळ भौतिक समृद्धीतून राष्ट्र निर्माण शक्य नाही. ह्यासाठी चारित्र्यवान नेतृत्व हे महत्वाचे ठरते. राष्ट्रातील नेत्यांनी घालून दिलेल्या आदर्शामुळेच राष्ट्राचे पुनरुत्थान झाले आहे. ह्याला इतिहास साक्ष आहे असे राष्ट्रीय चारित्र्य वर्तमानात निर्माण करणे हे फार मोठे आव्हान शिक्षणासमोर आहे. शिक्षक शिस्तप्रिय असतील तर विद्यार्थी सदाचारी होतो. अधिकारी जर भ्रष्टाचारी असतील तर त्याच्या हाताखालील कर्मचारी वर्ग हा प्रामाणिक असूच शकत नाही. पालकांचे वर्तन जर सुसंस्कारीत नसेल तर ते मुलांवर संस्कार रुजवूच शकत नाही. आणि म्हणूनच भारताच्या आध्यात्मिक सीमेला मर्यादा नाही. ती वैश्विक आहे व असे मानणाराच खरा भारतीय आहे ही भावना शिक्षणातून रुजायला हवी. देशाचे भवितव्य त्या देशच्या त्याग व सेवा भावनेवरच अवलंबून असते. हे अधिष्ठान भारताला आहे. म्हणूनच खरे तर भारत हा शिक्षणाचे स्फूर्तीस्थान बनावयास हवा. आज भारताची विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रात होणारी प्रगती ही निश्चित पणे भूषणावह व अभिमानास्पद आहे पण नैतिक

मूल्याच्या बाबत मात्र अतिशय वाईट परिस्थिती आज भारताची आहे. नैतिक पुनर्बांधणी खऱ्या अर्थाने आपणास करावी लागेल. ही जबाबदारी शिक्षणाला स्विकारावी लागेल. ह्यासाठी कुणीतरी पुढाकार घ्यायला हवा. ह्याकरिता लागणारा स्वाभिमान व बळ शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे. भूतकाळातून ही स्फुर्ती वर्तमानाला घ्यावी लागेल. **Disintegration** हे खऱ्या अर्थाने राष्ट्राच्या अधोगतीचे कारण आहे. आजचा युवक हा स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण प्रणालीचे **Product** आहे. आज पाहिजे त्या प्रमाणात राष्ट्रभावना आपणास आढळत नाही. वास्तविक पाहता राष्ट्राबाबतचे प्रेम युवकांच्या मनात कसे निर्माण होईल ह्याबाबत शिक्षण प्रणालीने प्रयत्नशील असायला हवे. ह्यासाठी शिक्षणातून केवळ क्रांतीचाच इतिहास शिकवून चालणार नाही तर त्यागाचा, राष्ट्रवैभवाचा इतिहास विद्यार्थ्यांना कळायला हवा व हे वैभव राखण्याची तळमळ त्यांच्या अंतःकरणात निर्माण व्हायला हवी. देशाकडून घेण्यापेक्षा देशाला देण्याची भावना निर्माण व्हायला हवी. **All the mental and intellectual energy has to be offered now for the rebuilding of the nation.** आज दुर्दैवाने पाश्चात्य आपल्याबद्दल काय म्हणतात हे आपण विद्यार्थ्यांना सांगतो आहोत. विविध प्रांताबद्दल एकप्रकारची विजीगिषु वृत्ती त्यांच्यात निर्माण करतो. केवळ महाराष्ट्र माझा आहे केवळ गुजरात माझा आहे. ही अनएकात्मता आहे. **Disintegration** आहे. ह्याने राष्ट्रीय एकात्मतेची राष्ट्रभावना निर्माण होणार नाही. ह्यासाठी शिक्षणातून पुढील संस्कार विद्यार्थ्यांवर रुजवावे लागतील. 1) **Self Respect**, 2) **Proud of their country**, 3) **Self Confidence**, 4) **Prepared to work for rebuilding the nation**, 5) **Ready to make sacrifice** ह्या बाबींचे संस्कार हे महत्वाचे ठरतात. **India as a whole** हे **Vision** शिक्षणातून मिळायला हवे. राष्ट्रभावना राष्ट्रीय एकात्मता बंधुत्वाची भावना ह्या सर्व बाबी केवळ घटनेत बदल करून रुजविता येणार नाही. ह्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्व स्तरावर समान आदर्श समान ध्येय सद्यपिढीसमोर द्यावे लागेल. हे आदर्श व ध्येय उदात्त असावे लागेल. **Material and spiritual welfare for all** हे घोषवाक्य शिक्षणाने स्विकारायला हवे. व ह्यासाठी **Common spiritual ideal, ideals, thoughts temples** ह्याचाच विचार महत्वाचा ठरतो. ह्यातून अखिल मानव समाज हा संघटीत झाला पाहिजे. बौद्धिक उक्रांतीच्या शास्त्र युगात आपण रहात आहोत. आज ह्या शास्त्र प्रगतीने आपण सर्वच अचंबित झालेलो आहोत पण तेवढाच मूल्यन्हासही आज झाला

आहे मानवाच्या व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्वसनाचे कार्य मात्र शिक्षणानेच हाती घ्यायला हवे. ह्या कार्याकरिता धार्मिक शिक्षणाचा मार्ग हा महत्वाचा ठरेल. ह्यातून राष्ट्रप्राप्ती **positive attitude** निर्माण करणे ही बाब महत्वाची ठरते.

भारतीय संस्कृती ही प्राचीन आहे. अनेक संस्कृती आल्या व काळाच्या ओघात नष्टही झाल्यात पण भारतीय संस्कृती मात्र अद्यापही जीवंत आहे. ही त्यातील ईश्वरीय तत्वांची ओळख आहे. भारतीय संस्कृतीबाबतचा आज अभिमान कमी होतांना आपल्याला आढळतो. नवीन संकल्पनांना स्विकारण्याच्या नादात आपल्याला भारतीय संस्कृतीचा विसर पडलेला आहे. पण भारतीय संस्कृतीनी ह्या जगाला जीवनदृष्टी दिली आहे. कर्तव्याची भावना दिली आहे. भारतीय संस्कृतीही कर्तव्य भावनेवर आधारीत आहे ती अधिकाराची मागणी करीत नाही. आज आपण मानव अधिकाराचे शिक्षण देतो त्यापेक्षा मानव कर्तव्य मानव उत्तरदायित्व ह्याचे शिक्षण द्यायला हवे. **Human right education** पेक्षा **Human Accountability Education** द्यायला हवे. तरच व्यक्तिमध्ये समर्पणाची भावना निर्माण होऊ शकेल. कारण भारतीय संस्कृती ही आध्यात्मिक आहे. ह्या संस्कृती विषयी प्रेम उत्पन्न होण्यासाठी भारतीय संस्कृतीचा इतिहास हा प्रारंभीपासूनच मुलांना शिकवायला हवा. ज्या संघर्षातून ह्या संस्कृतीची निर्मिती झाली त्या संघर्षाचा इतिहास मुलांना कळायला हवा. मुळातच संस्कृतीची परिभाषा त्याला कळायला हवी. प्रदीर्घ काळपर्यंत जेव्हा एखादा जनसमूह विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात जीवनाच्या काही तात्विक मूल्यांचा आणि सद्गुणांचा आदर करीत जीवन जगत असतो. तेव्हा त्यातून जो जीवन सुगंध पसरतो त्याला संस्कृती म्हणतात. हा आशय शिक्षणाच्या माध्यमातून पोहोचायला हवा. पण आज मात्र संस्कृती व मूल्यांचा ज्हास अव्याहत सुरु आहे. संस्कृतीच्या समृद्धीने मानवजात सुखी होते आणि म्हणूनच शिक्षणातून आजच्या पिढीला **Factual Knowledge** किंवा **Wandrous theories** शिकविण्यावर भर देण्यापेक्षा त्यांना जीवनाची आदर्श शिकवावी व आदर्श जीवनात कशी उतरावयाची ह्याचे शिक्षण द्यावे जीवनाची चांगली मूल्ये कशी आचरावी, समग्र बुद्धीमत्तेचा अधिकतर वाटा मानसिक स्थैर्य शारीरिक आरोग्य सामाजिक सुख जातीय विकास राष्ट्रीय स्वाथ्य ह्याकरिता कसा वापरावा हे शिक्षणाच्या माध्यमातून देणे अनिवार्य आहे. भारताबाबत व संस्कृतीबाबत अभिमान **Rebuild** करणे ही काळाची गरज आहे.

नवीन सहस्त्रकालीन मानवाचा प्रवेश हा अतिशय समर्थपणे झाला. अनेक सुखे आज मानवाच्या पायाशी लोळण घेत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात आज भारत प्रगतीपथावर आहे. नव्हे बड्या राष्ट्रांच्या रांगेत उभा आहे. नवीन सहस्त्रकाची पहाट झाली, ती मनाला अतिशय भुरळ पाडून गेली. ह्याच पहाटेची मोहक किरणे मनाला आल्हाददायक होती पण ती फारच थोडा वेळ, कारण आता त्याची दाहकता वाढते आहे. नवीन सहस्त्रक आमच्याकरिता जेवढी सुखसमृद्धी घेवून आले तेवढेच दारिद्र्यही घेवून आले हे विधान थोडं धाडसी ठरेल कारण समृद्धी व दारिद्र्य ह्या परस्परविरोधी बाबी आज आमच्या देशात हातात हात घालून अत्यंत समाधानाने वावरत आहेत. एकीकडे आर्थिक संपन्नता त्याचबरोबर दुसरीकडे वैचारिक विपन्नता. एकीकडे शांततापूर्ण सहजीवनाचा नारा, तर दुसरीकडे वाढता हिंसाचार, एकीकडे नैतिकतेचे धडे, तर दुसरीकडे नैतिक विपन्नता, एकीकडे नारीपूजेचे स्तोम, तर दुसरीकडे नारीवर होणारे बलात्कार, 'मेरा भारत महान'असे जेव्हा आम्ही म्हणतो तेव्हा खरच का माझा भारत महान? मी एवढी संकुचित का? हा विरोधाभास का? महान राष्ट्रातील मी महान व्यक्ति का असू नये? हा विचार संवेदनशील मनात नैराश्य देतो. प्रत्येकच संवेदनशील मन ह्याकरिता टाहो फोडत असेल, तर हा विरोधाभास का? आणि हा विरोधाभास दूर केव्हा होणार? तो होणार आहे किंवा नाही? भारतीय संस्कृती आम्हास आशावाद शिकविते, आम्हाला ती वैफल्यग्रस्त होऊ देत नाही आणि म्हणूनच समाजात नित्य सृजनशील विचारांची निर्मिती सातत्याने होत असते. आज आमची ही अवस्था होण्याकरिता जबाबदार कोण? समाज? व्यक्ति? शासन? शिक्षण? राजकारण? की समाजकारण? हा विषय वादाचा होईल पण एक मात्र खरे की ज्वलंत राष्ट्रीय अस्मिता मनामध्ये असणारी पिढी घडविण्यास मात्र आम्ही अपयशी ठरलो आहोत. राष्ट्र घडवायचे असेल, तर त्या राष्ट्राबाबत प्रेम असणारी पिढी अस्तित्वात असावी लागते. पण दुर्दैवाने म्हणावे लागते, की आमच्या देशाचा युवा वर्ग हा आपल्या देशावर नाही, तर परकीय देशावर प्रेम करता. परकीय तत्वज्ञान, परकीय राजकारण एवढेच कमी म्हणून की काय पण आज त्याचे विचारही परकीयच. परकीय विचारधारेचे आक्रमण आज आमच्या युवा पिढीवर झाले आहे. ही परिस्थिती पाहिल्यावर मनाला प्रश्न पडतो की, ह्या साठीच का स्वातंत्र्याचा आम्ही एवढा खटाटोप केला? ह्यापेक्षा पारतंत्र्य बरे होते. किमान राष्ट्रीयत्वाची भावना जनतेत जागृत होती. जीवन जगण्याची ती प्रेरणा होती. पण आज ही प्रेरणाच आम्ही हरवून बसलो आहोत.

राष्ट्रीयत्व हा आमचा आत्मा, तोच आम्ही गमावून बसलो आहोत. सतत गुलामगिरीमुळे आम्हास वैचारिक गुलामगिरीची सवय झाली आहे. विदेशी तेवढे चांगले व स्वदेशी तेवढे टाकाऊ, ही आमच्या पिढीची धारणा होत आहे. त्याचापरिणाम म्हणून आमचा भारत पुन्हा गुलामगिरीत जात आहे. केव्हा जागे होणार आहोत आहोत आम्ही? कोण जागे करणार आम्हास? राष्ट्र खचले असले, तरी राष्ट्राचा आत्मा कायम आहे. हा आम्हा आहे अध्यात्म ह्यामुळेच आता राष्ट्र उभारणी शक्य होणार आहे. अर्थात राष्ट्राची उभारणी करायची असेल, तर शिक्षणाला पुढे सरसावावेच लागेल. कारण शिक्षण हे समाजनिर्मितीचे साधन आहे. शिक्षण हे सुसंस्काराचे साधन आहे. शिक्षण हे संस्कृती संक्रमणाचे साधन आहे. राष्ट्राला प्राण अर्पण करण्याची जबरदस्त क्षमता शिक्षणात आहे. राष्ट्रनिर्मिती करायची असेल, तर उगवत्या पिढीवर योग्य संस्कार करावे लागतील.

भारतीय संस्कृती प्राचीन आहे. भारतीय अध्यात्म अजरामर आहे, अद्वैत आहे. ते आम्हास द्वैतभाव शिकवित नाही. असे जर आहे, तर ह्या बदलत्या परिस्थितीत ते पुनरुज्जीवित करावयास नको का? याचाच अर्थ राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात आता अध्यात्मिक शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. कारण भौतिक शिक्षण हे मानवाला मानवत्व विसरायला लावते, तर अध्यात्मिक शिक्षण हे मानवीय दृष्टीकोन निर्माण करते. भौतिक शिक्षण हे **information** प्रदान करते, तर अध्यात्मिक शिक्षण हे **wisdom** प्रदान करते. भौतिक शिक्षणातून केवळ भौतिक सुखाचीच प्राप्ती होते, तर आध्यात्मिक शिक्षणातून निखळ आनंदाची प्राप्ती होते. ह्या सर्व बाबींचा विचार करता एक बाब महत्वाची, की शिक्षणाचा पाया हा निश्चितपणे अध्यात्म असाच याचा अर्थ आधुनिक विज्ञान अमान्य करणे, असा होत नाही. एक काळ होता जेव्हा जनता विज्ञानाकडे पाठ फिरवून केवळ धर्मतत्वांनाच जुमानणारी होती पण आज आपणास असे आढळते की धर्माकडे पाठ फिरवून केवळ विज्ञानाभिमुख पिढी निर्माण होत आहे. पण ह्या दोहोंचा समतोल शिक्षणात व्हावा, अर्थात धर्म अध्यात्म ह्या दृष्टीने विचार केल्यास शिक्षणाचे ध्येय हवे. "**Development of effective personality**" असे व्यक्तिमत्व समतोल असते व ह्या समतोलातूनच राष्ट्राचा विकास शक्य होतो. व्यक्तिमत्वाचा समतोल विकास म्हणजे शिक्षण, सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण या ऐवजी व्यक्तिमत्वाचा प्रभावी विकास म्हणजे शिक्षण, अशी परिभाषा करावी लागेल. ह्या प्रभावी व्यक्तिमत्वाचे लक्षण असेल. प्रभुत्व अर्थात

Mastery म्हणजेच प्रभावी व्यक्तिमत्व संपादन केलेल्या व्यक्तिमत्वाचे पुढील दोन पैलू राहतील.

म्हणजेच **Knowledge Master + Wisdom Master = Effective Personality** व्यक्ति **Knowledge Master** होण्याकरिता त्याला **Information Technology** चे ज्ञान व्हावे लागेल. त्याच सोबत त्याला विज्ञान व इतर सामाजिक शास्त्रे शिकवावी लागतील. त्याच प्रमाणे व्यक्ति **Wisdom Master** होण्याकरिता त्याला **Spiritual Education** घ्यावे लागेल. ह्यात प्रामुख्याने मूल्य, शाश्वत तत्वज्ञान, धर्म, अध्यात्म याचे शिक्षण घ्यावे लागेल. त्याबरोबर योग व ध्यान यांचेही प्रशिक्षण द्यावे लागेल. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आज ज्या विषयांना आम्ही वैकल्पिक विषय म्हणून स्थान दिले आहे, ते छात्रसेना स्काऊट गार्ड कार्यानुभव यासारखे विषय आवश्यक करावयास हवेत. दुर्दैवाची बाब ही, की ज्यांना आम्ही वैकल्पिक विषय संबोधतो ते राष्ट्रजीवनाची अतिशय महत्वाची अंगे आहेत. शिक्षणातून त्यांचेच स्थान कमी करणे म्हणजे राष्ट्रीय अस्मिता धोक्यात आणणे होईल. आज शाळा-शाळांतून सैनिक तयार व्हावयास हवेत. उत्पादक तयार व्हावयास हवेत. उपदेशक तयार व्हावयास हवेत. दुर्दैवाने आज असे घडतांना दिसत नाही. समग्र जीवनप्रणालीवर आमच्या शिक्षणप्रणालीने घाव घातले, त्याचे तुकडे केले व त्याच तुकड्यांना कवटाळून आज आम्ही राष्ट्रनिर्माणकार्याच्या गोष्टी करीत आहोत. जीवन हे एवढे संकुचित नाही. ह्या प्रत्येक अनुभवास सामोरे जाण्याची पात्रता प्रत्येक व्यक्तित्त निर्माण व्हावयास हवी. मुख्य म्हणजे हे सर्व करीत असतांना त्याचे मानवत्व कायम रहावयास हवे. आज नेमके हेच मानवत्व हरवून जात आहे. असे म्हणण्याची वेळ आज आली आहे. हे मानवपण जागृत करण्याकरिता व्यक्तिला आपले अधिकार व आपली कर्तव्ये ह्यांच्याबाबत जाणीव जागृती करावी लागेल. माझे अधिकार ही इतरांची कर्तव्ये व इतरांची कर्तव्ये ते माझे कर्तव्य, ही मानवाधिकाराबाबत जाणीव जागृती सुरुवातीपासूनच व्हावयास हवी व त्याकरिता शिक्षणात उत्तरदायित्व मूल्यांचा अंतर्भाव असावा, नव्हे अभ्यासक्रमातील काही भाग हा उत्तरदायित्व मूल्याधिष्ठीत असावा. मानव विकासाच्या विविध टप्प्यावर मानव म्हणून माझे कर्तव्य काय आहेत, याचे भान शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावयास हवे. मानवामानवातील संबंध आज दुरावत आहेत. एकीकडे आपल्या घरातील विदेशी कुत्र्यांना सकस आहार खाऊ घालणारे समाजातील तथाकथित उच्चभ्रू लोक व एकीकडे एक वेळच्या भाकरीला

दुरावलेली दरिद्री जनता. हा विरोधाभस पाहिला, की मन सूनन होते. हे टाळण्याकरिता शिक्षणातून मानव कर्तव्याचे उत्तरदायित्वाचे शिक्षण द्यावयास हवे.

ज्याप्रमाणे एक एक विटेने इमारत बनते. ही इमारत बळकट हवी असेल, तर त्यात वापरण्यात येणाऱ्या सिमेंटची **quality** ही चांगली हवी, तरच ह्या विटा एकमेकांना मजबूतीने धरून राहतील व इमारत बळकट बनेल. तद्वतच प्रत्येक मानवामानवामुळे राष्ट्राची इमारत बळकट बनत असते. पण मानवाला जोडणारा हा दुवा तेवढाच बळकट हवा आणि म्हणूनच राष्ट्रनिर्माण करायचे असेल, तर सर्वप्रथम माणूस घडविणारे शिक्षण हवे, तरच राष्ट्रनिर्माण शक्य होईल.

राष्ट्रनिर्माण करण्यासाठी राष्ट्राच्या संदर्भात..... भावना प्रत्येक मनामनामध्ये निर्माण व्हायला हवी. 'India is my country' ह्या प्रतिज्ञेऐवजी 'I am India' हा अद्वैतभाव प्रत्येकाच्या मनात शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावयास हवा. कारण व्यक्ति सर्वाधिक प्रेम करते, ती स्वतःवरच आणि म्हणूनच मीच जर माझे राष्ट्र असेल, तर माझे माझ्यावर पर्यायाने राष्ट्रावर अभेद्य भक्ती जडेल. राष्ट्रनिर्माण कार्यात ह्या भावनेचा सहभाग हा सर्वाधिक असेल कारण व्यक्तिच्या विकासाचे पर्यवसान राष्ट्रविकासात घडेल.

१९४७ साली जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा सर्वांच्या आशा पल्लवीत झाल्या होत्या. “आता आपण विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करू”, “आता आपण स्वयंपूर्ण बनू.” “आता आपण खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य उपभोगू.” “आता आपण स्वाभिमानी बनू.” एवढेच नव्हे, तर आता आपण जगात सुखी, सुदृढ, संपन्न, स्वावलंबी राष्ट्र म्हणून उभे राहू. पण आज ही स्वप्न स्वप्नच राहिली, कारण आज भारत जरी स्वावलंबी, विकसित वाटत असला, तरी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय वा विकासाचा पाया स्वदेशी कंपन्यांच्या पेक्षा विदेशी कंपन्यांचा व्यवहार आहे. नैतिक, अध्यात्मिक सर्व बाजूने भारताची अधोगती सुरु आहे. नव्हे याचे कारणही विदेशी भांडवलाचे अवलंबन ही भारताची दिवाळखोरीच आहे. ह्या दिवाळखोरीतून वाचायचे असेल, तर भारताचा विकासाच्या योग्य मार्गाची निवड करावीच लागेल. आंतरराष्ट्रीय संस्था, विदेशी भांडवलदार, तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्यावर आपण किती काळ अवलंबून आपले राष्ट्र सवावलंबी व वैभवशाली बनवू शकू? पण आज भारताने **Infrastructural Adjustment**

ह्या संकल्पनेखाली विदेशी कंपन्यांची दारे उघडून दिली आहेत. तात्पर्य पाश्चात्य विकास विचारधारेचा स्वीकार केल्यास भारताला आपला विकास साधता येणार नाहीच पण भारत पुन्हा विदेशी घशात गेल्याशिवाय राहणार नाही. आज आवश्यकता आहे, 'स्वदेशी पथ' निर्माण करण्याची. आपल्यावर जी धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक आक्रमणे होत आहेत, ती थोपविण्याची आपली संशोधने, आपली प्रतिभा, आपली आवश्यकता आणि आपल्या स्वभावाला अनुरूप आपण आपला विकास करू. ही स्वदेशी संकल्पना समाजात भावी पिढीत रुजवावी लागेल. 'स्वदेशी' हा केवळ विचार नाही तर ती जीवनप्रणाली आहे, हे आता भारताला समजायला हवे. अजूनही वेळ गेलेली नाही. आजची पिढी हुशार आहे. आक्रमक आहे, कर्तृत्ववान आहे, स्वतंत्र विचारसरणीची आहे. ह्या व्यक्तिमत्वाला योग्य पैलू पाडायला हवे. त्यांच्या सृजनशीलतेला विधायक कार्याची जोड द्याव्यास हवी व ही दिशा देण्याचे कार्य किंवा साधन शिक्षण आहे. आता शिक्षणव्यवस्थेला बदलावेच लागेल कारण शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार, शिक्षण म्हणजे वर्तनबदल, शिक्षण म्हणजे संस्कृती संवर्धन, शिक्षण म्हणजे संस्कृती संक्रमण, शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वदेशी विचारधारा रुजवावी लागेल व व्यक्तिकरिताच प्राथमिक शिक्षणापासून शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन करावे लागेल. 'स्वदेशी शिक्षण व्यवस्था', 'स्वदेशी शिक्षणसंस्था' आणि मुख्य म्हणजे 'स्वदेशी मनोवृत्तीचे शिक्षक' ह्या सर्व बाबी घडवाव्या लागतील. ही बाब कठीण असली तरी अशक्य नाही. प्रयत्नसाध्य आहे. 'भारतीय जनतेने आयात केलेली विचारसरणी, संस्कृती, परंपरा, आचारपध्दती, सामाजिक संकेत या जागी भारतीय विचारधारा, संस्कृती, परंपरा, आचारपध्दती, सामाजिक संकेत इत्यादींचा वापर करावा. राष्ट्रीय विचारधारा जर शिक्षणाच्या माध्यमातून रुजवायची असेल तर सर्वप्रथम शिक्षणविषयक तत्वज्ञानात बदल घडवून आणावा लागेल. राष्ट्रीय शिक्षण तत्वज्ञान हा शिक्षणाचा पाया ठेवावा लागेल व ह्या तत्वज्ञानाला अनुसरून शिक्षणविषयक ध्येय निर्धारित करावे लागेल.

अध्यात्म हा भारताचा आत्मा आहे. ह्या अध्यात्माचा गाभा आहे 'स्व'ची अनुभूती. 'स्व'ची अनुभूती हे इतिकर्तव्यच आहे. स्वानुभूती म्हणजेच आपल्या स्वत्वाचे जागरण. जीवनमूल्ये ही भारतीय अध्यामाने प्रदान केलेली देणगी आहे. जीवनमूल्ये शाश्वत आहेत. ह्या जीवनमूल्यांच्या प्रकाशात विकासाचा मार्ग दृग्गोचर होत असतो. राष्ट्रीय तत्वज्ञान हे शाश्वत जीवनमूल्यांशी निगडीत आहे व त्यायोगे आर्थिक व सामाजिक संदर्भात स्वतःच्या

सामर्थ्याच्या जोरावर विकास घडवून आणणे ह्यावर राष्ट्रीय तत्वज्ञानाचा विश्वास आहे. मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंमधून स्वत्वाचे प्रगटीकरण होत असते व त्यातूनच स्वावलंबन व स्वाभिमानाचा उदय होतो. ही बाब देशाच्या संदर्भात लागू पडणारी आहे. स्वदेशी तत्वज्ञान हे शाश्वत व सार्वजनिक मानवतावादी तत्वज्ञान आहे. हे तत्वज्ञान विश्वकल्याणाचे तत्वज्ञान आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्त्याच्या विकासाचा मार्ग हा इतर व्यक्तिसारखा नसतो आणि नसावाही. कारण प्रत्येक व्यक्त्याची प्रकृती, मानसिकता भिन्न आहे. तद्वतच प्रत्येक राष्ट्राचा विकासाचा मार्ग हा इतर राष्ट्रासारखा नसतो आणि तो नसावाही. प्रत्येक राष्ट्राचे स्वतःचे अस्तित्व असते. त्याची स्वतःची प्रवृत्ती, संस्कृती, परंपरा भिन्न असतात. त्यामुळे इतर देशाच्या विकासाचा मार्ग हा त्या देशाला मानवणारा नसतो. आपला विकास साधतांना इतरांच्या अनुभवांचा फायदा जरून घ्यावा. इतरांचे सहकार्य जरून घ्यावे. परंतु अवलंबित्व नसावे हे परस्पर संबंध परावलंबन न राहता परस्परावलंबनाचे, परस्पर सहयोगाचे असावे, हीच धारणा स्वदेशी विचारसरणीत आहे.

स्वदेशी शिक्षणाची चतुःसूत्री - स्वराष्ट्र निर्माणाचे आधार १) स्वातंत्र्य, २) स्वावलंबन, ३) स्वभाषा, ४) स्वधर्म

राष्ट्रीय तत्वज्ञान हा देशाचा प्राण आहे. राष्ट्राचा आत्मा आहे. महात्मा गांधी यांचे पुढील विचार ह्या संदर्भात अतिशय मार्मिक आहे ते म्हणतात.

वरील स्वदेशी तत्वज्ञान चतुःसूत्रीचा आशय हाच आहे. स्वराष्ट्र हे सुराज्य करायचे असेल, तर सर्वप्रथम राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तिला स्वातंत्र्याच आशय समजावून सांगावा लागेल. स्वातंत्र्याचा आशयाची अनुभूती झाल्यानंतर स्वत्व, स्वअस्तित्व व स्वानुभूती व्यक्तिला येईल व स्वधर्म, स्वभाषा यातून स्वावलंबन व स्वाभिमान जागृत होऊ शकेल.

भारताने आता वरील शिक्षणविषयक ध्येयाचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे. सर्व शिक्षणतज्ज्ञांना माझी नम्र विनंती आहे की, शिक्षणाचा आशय बदलत्या संदर्भात त्यांनी पडताळून पहावा. देश पुन्हा पारतंत्र्यात चालला आहे. आज जर आम्ही सावध झाले नाही तर ती वेळ आता दूर नाही, की काही काळाने आम्ही गुलामगिरीत असू. ही गुलामगिरी

मानसिक असेल, विकृत असेल, भयावह असेल. ह्या गुलामगिरीतून पुन्हा बाहेर निघणे शक्य होणार नाही. शिक्षणक्षेत्रानेच आता सावध व्हायला हवे. वरील तत्वाच्या आधारे 'स्वदेशी शिक्षण योजना' राबवायला हवी. नव्हे अनिवार्य करायला हवी. उज्ज्वल भविष्यकाळाची हीच गुरुकिल्ली आहे.

धार्मिक शिक्षण :-

धार्मिक शिक्षण म्हणजे विशिष्ट धर्माचे शिक्षण ही भावना ह्या ठिकाणी नाही. आज धर्म ह्या संकल्पनेचा अत्यंत विपर्यास झाला आहे. धर्म म्हणजे चर्च, देवळे, मशिदी ह्यात बंदीस्त झालेला आहे. प्रत्येकामध्ये धर्माच्या नावाने एक कुपमंडुकीय वृत्ती आपणास आढळते आहे. त्यामुळेच की काय आज समाजात धर्माधता, जातीयता ह्याचे स्तोम माजले आहे व त्यावरून पडणाऱ्या जातीयतेचे स्तोम आज बोकाळले आहे. धर्माचा खरा आशय हा आजही व्यक्ति पर्यंत पोहोचलेला नाही. **Religion** अथवा **Right conduct** हे धर्माचे भाषांतर होऊ शकत नाही. धर्म म्हणजे **Law of being** अर्थात अस्तित्वाचा नियम म्हणजे धर्म. मानवाचे अस्तित्व हा मानवाचा धर्म आहे. मग मानवाचे अस्तित्व कशामुळे आहे हे आजही व्यक्तिला माहित नाही. ही बाब शिक्षणाच्या माध्यमातून त्याला कळायला हवी. अर्थात मानवाचा वासना हा त्याचा धर्म आहे. ही बाब आजही मानवापर्यंत पोहोचत नाही. आणि मग व्यक्तिनिष्ठ धार्मिक संकल्पनांनाच धर्माचे नाव प्राप्त होते. ही बाब आता शिक्षणाने आपल्या डोळ्यासमोर ठेवून मानवाने आपल्या वासनांना योग्य दिशा कशी द्यावी ह्याचे शिक्षण म्हणजे धार्मिक शिक्षण होय. व ह्याचे आचरण म्हणजे अध्यात्मिकता होय. ह्या दृष्टीने आपल्या वासनांना अनुसरून कार्य करणे हा स्वधर्म बनतो. प्राचीन काळी असणारी वर्णव्यवस्था ह्याच मुळ विचाराशी निगडीत होती. पण काळाच्या प्रवाहात ह्या वर्णव्यवस्थेचा विपर्यास झाला. त्याचे अर्थनिर्वचन व्यवस्थित झाले नाही. आणि मग समाजात सांप्रदायिकता जातीभेद बोकाळाला. पण समाज धुरीणांना ह्याचे अर्थनिर्वचन योग्य करावयास हवे होते. धर्ममार्तंडांनी समाजधुरीणांनी ह्या संज्ञाचे अर्थनिर्वचन अयोग्य केले आणि समाजाचे विघटन झाले. धार्मिक शिक्षणात माणसामधील हीन वासनांचे उन्नयनीकरण हा मानसशास्त्रीय भाग महत्वाचा आहे. अर्थात मानवामधील हीन वासनांची उत्क्रांती ही शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवी.

मानवामध्ये जशा हीन वासना असतात तशाच उदात्त वासनाही असतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून ह्या हीन वासनांचे रूपांतरण व्हायला हवे. **Transformation** व्हायला हवे व हे रूपांतरण उदात्ततेत व्हायला हवे. ही मानसशास्त्रीय प्रक्रिया शिक्षणाच्या माध्यमातून घडायला हवी. आपल्या मूळ व्यक्तिमत्वाचे रूप माहित होण्या करिताच ह्या धार्मिक शिक्षणाची आवश्यकता आहे. उच्च स्तरा इतक्यात निम्न स्तराच्या वासना ह्या उदात्त राखायच्या असतील तर त्या करिता जे साधन वापरावे लागते तो धर्म मार्ग असतो व तो शिकविणे म्हणजे धार्मिक शिक्षण होय. ह्याच दृष्टीकोनातून मग धर्म हे जीवनशास्त्र बनते. असे जीवनशास्त्र विद्यार्थ्यांना शिकवायला हवे व ह्यासाठी मूल्यांना युगानुकूल बनवावे लागेल. जीवन अधिक सार्थक बनविणारे तत्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यास त्यावर उपाय सापडतो तो म्हणजे हिंदुत्व. हिंदुत्व म्हणजे ऋषीत्व. वेदांत तत्वज्ञान, उपनिषदे, गीता ह्या ग्रंथांमध्ये मानवी जीवनाच्या समस्येचे उत्तरे सापडतात आणि म्हणून शिक्षणाने आता एक नारा पक्का करायला हवा आणि तो म्हणजे **Back to Vedas** धर्म हा मानवाचा विशेषाधिकार आहे. धर्माची तात्विक बाजू आपणास दुर्लक्षित करून चालणार नाही. तीचे संस्कार आपणास शिक्षणाच्या माध्यमातून करावे लागतील.

पालक शिक्षणाचा दृष्टीकोन :-

बालकाचा व्यक्तिमत्व विकासात पालकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. बालकाला जन्म देऊन पालकांची भूमिका संपत नाही तर ह्या बालकांना माणूस बनविणे ह्या कार्यात पालकांचे योगदान महत्वाचे. आज प्रत्येक पालक आपला पाल्य हा डॉक्टर, इंजिनियर व्हावा, चांगला उच्च विद्याविभूषित होऊन पैसा कमवावा ह्यासाठी प्रयत्नशील आहे. पण तो चांगला माणूस बनावा ह्याबाबत किती पालक जागरूक आहे? हा विचार केल्यास परिस्थिती अत्यंत गंभीर आहे. रोपट्याची सरळ निकोप वाढ व्हायची असेल तर बीजारोपण केल्यापासून त्याची काळजी घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे बालकांमध्ये योग्य संस्काराची रुजवण व्हायची असेल तर त्याला मातेच्या गर्भात असतांनाच योग्य संस्कार द्यावे लागतील. आज मुल गर्भात असतांना मातेच्या माध्यमातून हॉटेलिंग, सिनेमा ह्याचे संस्कार होत असतील तर त्यातून चांगला मानव निर्मितीची आपण आशा करू शकत नाही. आणि म्हणूनच पालकांचे संस्कृती शिक्षण अत्यंत

महत्वाची आहे. त्यातही माता पालक शिक्षण महत्वाचे आहे. ह्यात बालमानसशास्त्र, संगोपनशास्त्र, भारतीय संस्कृतीचे धडे, ह्याच्या प्रशिक्षणाची आज पालकांनाही आवश्यकता आहे. पालक आपल्या आयुष्यात जेवढे आदर्शांचे दिग्दर्शन करतील तेवढे मूल हे सुसंस्कृत बनेल. पालक जर मूल्यांना स्पर्शही करीत नसतील तर बालकावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. आणि म्हणूनच राष्ट्रप्रेम, धर्मप्रेम, संस्कृती प्रेम, मानव प्रेम ह्या बाबतचे संस्कार पालक शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वप्रथम पालकांवर करणे अनिवार्य आहे. **We have to take responsibility for moulding and beautyfying our children Prepare them to face the world tomorrow and to lead and guide the world of future** ही भूमिका पालक शिक्षणाची हवी. शिशू अवस्थेत बालकांना जास्त देखभालीची आवश्यकता असते. ह्या वयात पालकांनी आपला जास्त वेळ बालकांना कसा द्यावा ह्याचे शिक्षण हे पालकांना अनिवार्य करण्यात यावे. आज पालकांनीच बदलण्याची नितांत गरज आहे. कारण बालकांना उच्च मूल्य शाळेतून पाठ्यपुस्तकातून अभ्यासक्रमातून प्राप्त होत नाही तर ती कुटुंबातून प्राप्त होतात. ह्या दृष्टीने पतिपत्नींना जेव्हा पालक होण्याची चाहूल लागताच ते ताबडतोब प्रसूतीतज्ज्ञांकडे धाव घेतात त्याच प्रमाणे शिक्षणतज्ज्ञांकडे धाव घेण्यात यावी व ही व्यवस्था आज शिक्षणाने करणे अनिवार्य आहे. ह्या जन्मपूर्व व जन्मोत्तर शिक्षणाचा विचार होणे गरजेचे आहे. आज ज्या राक्षसी वृत्ती आपणास समाजात आढळतात त्यांना आपणच जबाबदार आहोत. पालकांनी आपल्या पाल्याला अनौपचारिक अध्यात्मिक शिक्षण कसे द्यावे ह्याचा विचार महत्वाचा ठरतो. ही तरतूद शिक्षणाने करायला हवी. त्यासाठी पालकांची दैनंदिन दिनचर्याही त्याला अत्यंत आदर्श ठेवावी लागेल.

स्त्री शिक्षण :-

स्त्री शिक्षणाचा विचार केल्यास स्त्रीची महत्वाची भूमिका ही माता आहे. प्राचीन काळापासून स्त्रीयांच्या अनंत प्रतिमा डोळ्यासमोरून जातात. आपल्या वैदिक धर्मात स्त्रीयांचे स्थान मोठे महत्वाचे आहे. शास्त्रांनी तिला ब्रह्मशक्तीचे आद्यशक्तीचे रूप म्हटले आहे. अगदी वेदकाळात स्त्रीयांनी रचलेल्या ऋच्या सुध्दा आहेत. शिवाय असेही प्रसंग आहेत ज्यात शास्त्र पंडितांच्या सभेत स्त्रीयांनी उच्च कोटीचे आध्यात्मिक प्रश्न विचारून शास्त्र

पंडिताचा पराभव केला. याज्ञसेनी सीता, देवी अहिल्या, राजमाता जिजाऊ, अहिल्यादेवी होळकर अगदी आधुनिक काळाचा विचार करावयाचा असल्यास सावित्रीबाई फुले, किरण बेदी असे कितीतरी उदाहरणे देता येतील की ह्या आजच्या आधुनिक स्त्रीयांकरिता आदर्श आहेत. एवढेच नाही तर स्त्री ही सक्षम आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने ती कार्य करू शकते.

रामायण काळात रामाने सितेचा त्याग केल्यानंतर सीमा महर्षि वाल्मिकीच्या आश्रमात राहिली तेथे सर्वांनी तिला मानाचे स्थान तर दिलेच पण त्याच बरोबर तिने आपल्या अपत्याचे संगोपन उत्कृष्ट रितीने केले. पतीशिवाय हे कार्य वास्तविक पाहता अवघड पण तिने ते कार्य पार पाडले. महाभारत काळातही द्रौपदीने भिष्म द्रोणाचार्य, धृतराष्ट्र यासारख्या दिग्गजांना निरुत्तर केले आहे. ह्यावरून या स्त्रिया तेजस्वी तर होत्याच पण शास्त्र जाणणाऱ्या होत्या पण दुर्दैवाची बाब ही की स्त्रीयांची ही तेजस्विता समाजाने ग्राह्य मानली नाही तर रावणाने सितेला पळवून नेणे, दुर्योधन दुःशासनाने सर्वासमक्ष द्रौपदीचा अपमान करणे या घटनांवरून स्त्रीयांची अवहेलना हा समाजाचा स्थायीभाव बनला. बौद्ध काळात स्त्रीयांनी धर्मप्रसाराचे कार्य केले आहे. पण ह्याच काळात असा समज झाला की पुरुषांच्या पतनास स्त्रीया जबाबदार असतात. पुढे तर कर्मकांडाच्या अति प्राबल्यामुळे स्त्रीयांच्या स्थानाला धक्का पोहोचला व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांचे विचारस्वातंत्र्यही संपुष्टात आले.

पाश्चात्य देशात स्त्रीत्वाची संकल्पना 'पत्नीत्वात' सीमित होते तर भारतात हीच कल्पना 'मातृत्वात' विकसित होते. गुरुपत्नी शारदामाता अपत्यप्रेम नशीबी नाही म्हणून रडत बसल्या नाही तर संपूर्ण विश्वावर अपत्याप्रमाणे प्रेम करून त्यांनी आपल्या स्त्रीत्वाच्या कक्षाची अमर्यादता जगाला दाखवून दिली. स्त्रीयांच्या उन्नतीचा जेव्हा जेव्हा प्रश्न उदभवतो तेव्हा तेव्हा स्वामी प.पू. गुरुदेव हे स्त्रीयांच्या मातृभावाला विशेष प्राधान्य देत असत. प्राचीन काळी गुरुला जेवढा मान होता तेवढाच मान गुरुपत्नीलाही होता. माता ही ईश्वरीय अभिव्यक्तच नाही का? गर्भाच्या अंधकारातून आपल्या अपत्याला आपले जीवन गहाण ठेवून जीवनाचा प्रकाश दाखविणारी माता ही सर्वश्रेष्ठ नाही का? मातेचे सर्वश्रेष्ठत्व सांगतांना मनुस्मृती सांगते.

उपाध्यायान दशाचार्य । आचार्यांना शतंपिता ।

सहस्त्रंतु पितृन माता । गौरवेणा तिरिच्यते ।

म्हणूनच आई ह्या शब्दातून सर्वश्रेष्ठ ह्या विश्वात कुणी नाही कारण ह्या शब्दाला वर्ण, धर्म, जात, भाषा, लिंग याचा स्पर्श नाही. तर सुसंस्काराचे आगार म्हणजे 'आई' संस्कृतीचा भरभक्कम आधार म्हणजे 'आई' आणि म्हणूनच पौराणिक काळापासून मातृशक्तीची उपासना पूजा व स्तवन सुरु आहे. कारण ती शक्तीचे प्रतिक आहे. ती बुद्धी रुपिणी आहे, ती जगज्जननी आहे. मातेची ओढ अनामिक असते. मग ती राष्ट्र माता असो. विठ्ठु माऊली असो, ज्ञानोबा माऊली असो, तुकोबा माऊली असो.

मातृत्वाची ही थोरवी गातांना मनात रुदन सुरु होते आणि वाटतय का समाजातील हे मातृत्व आज कोठे गेले? समाजातील ही स्त्री शक्ती कोठे गेली? ह्या शक्तीचे पुनरुत्थान करण्याची वेळ आली आहे. वेळ आली आहे. मातांनी जागृत होण्याची. कारण नव्या पिढीतील आधुनिक माता ही आपली मातृशक्ती गमावून बसली की काय? हा संभ्रम निर्माण होण्या इतपत समाजातील दृष्य लक्षात येते. flat पध्दतीमुळे झालेल्या flat संस्कृती, कुटुंब अपार्ट करणाऱ्या अपार्टमेंट संस्कृतीमुळे घराचा उंबरठा गेला व उंबरठा ओलांडून गृहप्रवेश करणाऱ्या स्त्री शक्तीचे भानही गेले. आपल्या महत्वाच्या कौटुंबिक जबाबदाराच्या टाळणे, अपुऱ्या वस्त्रांचा वापर करणे, स्त्रीमुक्तीच्या नावाखाली सौभाग्यलंकाराचा अळेर करणे, स्त्रीत्वाच्या मर्यादेचे उल्लंघन करून पुरुषाळलेपणा करणे इ. बाबी ह्या स्त्री शक्तीची मातृशक्तीची विटंबना करणाऱ्या आहेत.

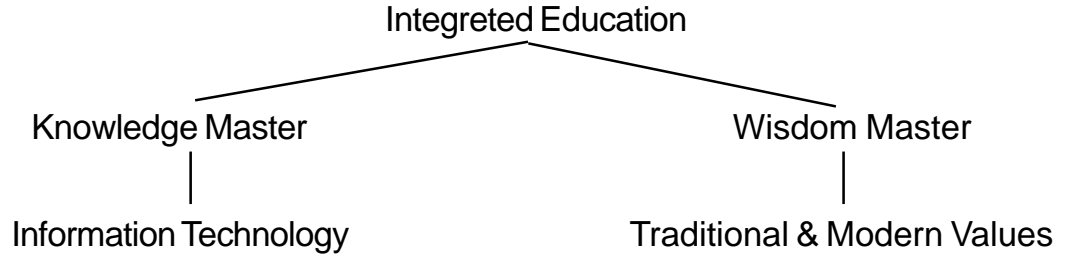
पूर्वी आपली कुटुंबव्यवस्था बालकांवर सुसंस्कार करण्यास समर्थ होती. कारण संपूर्ण कुटुंब हे सुसंस्कारित होते हे संस्कार करणारी प्रमुख व्यक्ति आई होती. मुले आईच्या अधिक संपर्कात असतात ते अनुकरणांनी अधिक शिकतात मानसशास्त्र सांगते की, "बालवय हे संस्कारक्षम असते. आईवर मुलाचे निरातिशय प्रेम असते. तिच्यावर बालकाचा पूर्ण विश्वास असतो. तिची भाषा तिचे वागणे, बोलणे ह्या लकबी मूलं सहज उचलते. म्हणूनच मुलांवर सुसंस्कार करायचे असतील तर सर्वप्रथम मातांनी सुसंस्कारित व्हायला हवे.

आज समाज भौतिकवादात, चंगळवादात गटांगळ्या खातो आहे. मातृशक्तीपर्यंत पोहोचण्याकरिता तो असमर्थ आहे. तो वासनेच्या जाळ्यात अडकला आहे. पण समाजाला यातून सावरू शकते फक्त मातृशक्तीच म्हणूनच मातृशक्तीचे जागरण हे स्त्री सक्षमीकरण

वर्षात व्हायला हवे. जन्माला येणारे प्रत्येक मूल हे शिवाजी, ज्ञानेश्वरादी संतासारखे होतील किंवा नाही हे सांगता येणार नाही पण तसे संस्कार मात्र त्यांच्यावर करता येतील. माता ही समाजाला दिशा देण्याचे कार्य करते ती समाजाचे तारण करते, समाजाचे धारण करते. मातृत्वानेच सर्वांना वंदनीय असणारे स्वामी विवेकानंद, स्वामी चिन्मयानंद ज्यांनी केवळ भारताचेच नव्हे तर विश्व जागरण घडवून आणले. पण आज नेमक्या याच बाबीकरिता आधुनिक मातांजवळ वेळ नाही. मातांमधील चैतन्य आज हरवलं आहे. ह्या मातृत्वाला पारख्या झालेल्या मुलांमध्ये न्यूनगंडाची व असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते व ती समाजापासून अधिकाधिक दूर जातात. अशा स्वतंत्र अस्तित्वाची अपेक्षा करतात. ज्याचा ह्यांना स्वतःलाच अर्थ माहित नसतो मग सुरु होते अधःपतनाची प्रक्रिया. चैतन्य युक्त आई ची जागा चैतन्यहीन मम्मी घेते व बाबांची जागा डॅड घेतो. येथेच सर्व भावभावना डेड होऊन ममी गत निष्प्राण कलेवर भासतात. याला जबाबदार कोण? आम्ही पलाकच याला जबाबदार आहोत. ममा डॅड संस्कृती आम्हीच मुलांना शिकवितो व त्याच्या वर्तनाचे कौतुक करतो. हा सगळा अट्टाहास कशासाठी? हे मातृत्व समर्थ व्हायला हवे. आणि म्हणून आप्त सर्वप्रथम माता सुसंस्कारित होणे आवश्यक आहे. केवळ पाश्चात्यीकरणाच्या आधुनिकीकरणाच्या आहारी जावून जर स्त्री आपले स्त्रीत्व विसरली तर समाजाचा समतोल ढासळतो. अशावेळी हा तोल सावरण्याचे काम फक्त मातृशक्तीच करू शकते. अर्थात हे स्त्रीने आपल्या प्रगतीसाठी आधुनिक वेदांतिक ह्या दोन्ही मार्गांचा समसमान मेळ घालावा. सोने तेच पण अलंकार नवीन असे तिचे मोहक रूप असावे. आधुनिक विचारसरणी सोबत मानसिक उन्नयन, सुसंस्कृतपणा महत्वाचा आहे. आधुनिक विज्ञानाने स्त्रीला स्वच्छंद केले. स्वतंत्र केले. जगाचा उपभोग घ्यायला शिकविले पण त्याचा परिणाम काय झाला? आजच्या समाजाचे जे भीषण दृष्य दिसते ते याचे द्योतक आहे आणि म्हणून आज पुन्हा आदर्शावर चिंतन करण्याची वेळ आली आहे व आपण पूर्णत्वाप्रत कसे पोहोचू ह्यावर चिंतन करण्याची वेळ आली आहे. म्हणूनच पूर्णत्वास पोहोचण्याकरिता आत्मिक स्तरावर स्त्रीयांचे सबलिकरण होणे आवश्यक आहे. विज्ञानाची प्रगती थोपविणे अशक्य आहे. त्याच प्रमाणे हजारो वर्ष मागे जाणे ही अशक्य आहे. यातन मधला मार्ग काढायचा आहे तो मार्ग असा की सनातन मूल्यांचा पाठपुरावा करित विज्ञानाला हाताशी धरून या नवीन शतकाची वाटचाल करायला हवी व ह्याकरिता शिक्षणाचीच मदत घ्यावी लागेल.

शिक्षण घेणे हा मूलभूत मानवी हक्क आहे. स्वत्वाची अस्मितेची जाणीव ही शिक्षणानेच माणसाला होत असते. आज विज्ञानयुगात नव्हे तंत्रज्ञान युगात जर भारताला भरारी मारायची असेल तर स्त्री शिक्षणाची गुंतवणूक करावी लागेल. पण आजच्या स्त्री शिक्षणातून स्त्रियांचे अंगी नवीन संस्कार तग धरण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी निर्माण होत नाही. ही क्षमता विकसित व्हायची असेल. 'सर्वकष व्यक्तिमत्व विकास' हेच शिक्षणाचे ध्येय ठेवावे लागेल व त्याकरिता सर्वकष शिक्षण (Integreted Education) ची योजना आखावी लागेल. Integreted Education म्हणजे तेच शिक्षण ज्यात व्यक्ति Knowledge Master व Wisdom Master बनते.

शांततेकरिता शिक्षण :-

NCF २००५ च्या दस्तऐवजात ह्या घटकाचा प्रकर्षाने उल्लेख आला आहे. आज जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाकरिता शिक्षणाचा विचार होत आहे. आणि त्याच दृष्टीचे Education for Peace हे दस्तऐवज महत्वाचा आहे. आज जागतिक स्तरावर एवढी अशांतता माजली आहे की Peace हा शिक्षणाचा गाभा बनायला हवा. पाश्चात्य राष्ट्रात सुध्दा याचा विचार होतो आहे. Betty Reardon ह्यांच्या मते, "Peace education could provide knowledge to applicable to the problem of reforming and reconstruction the present conflicting and violent human society to make it peaceful infied and violence free" आणि ह्या करिता शांतता शिक्षणाची आवश्यकता आहे. ह्यासाठी खालील महत्वाच्या दोन बाबींवर आपणास भर द्यावा लागेल.

- 1) Education for Development of integreted personality
- 2) Education for universal citizenship

शिक्षणाला आपले वरील ध्येय निर्धारित करावे लागेल आणि केवळ **Personality formation** व **citizenship** ह्या ध्येयावर विसंबून राहता येणार नाही. हा विकासाचा एक **Mileston** मानावा लागेल. पण एकात्म व्यक्तिमत्व व **Spiritual man** निर्माण करण्याकडे शिक्षणाला आता लक्ष द्यावे लागेल. कारण **Children to today's are the citizen of tomorrow. To mould their thought and aspiration is the true fulfillment of education.** ह्यासाठी शिक्षणाला ज्या महत्वाच्या ध्येयाचा विचार करावा लागेल ते म्हणजे-

To inculcate human values such as kindness and compassion, honesty and charity, curtesy and sympathy, co-operation and modernisation, peace and power of discrimination, courage and boldness.

वरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आपणास व्यक्तिमत्व विकासाचे अधिष्ठानच मूल्य ठेवावे लागेल. भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून शांतता संस्कृती ही कशी विकसित झाली किंवा शांतता संस्कृती निर्माण व विकसित करण्यात जागतिक स्तरावर भारतीय इतिहासाचे योगदानाचा विचार आपणास करावा लागेल आणि शांतता ही जीवनप्रणाली कशी बनेल ह्याचा आता शिक्षणाला विचार करावा लागेल व ह्यासाठी माणसाच्या अध्यात्मिक बाजूवर जास्त भर शिक्षणाला द्यावे लागेल. सहअस्तित्वाच्या भावनेच्या विकासाला शिक्षणातून प्राधान्य द्यावे लागेल. पण जोपर्यंत अंतर्गत व्यक्तिमत्व हे शांतता अनुभवत नाही तोवर बाह्य व्यक्तिमत्वात ते प्रतिबिंबित होत नाही आणि म्हणूनच शांतता शिक्षणात **inner personality** अर्थात मॅन आणि बुद्धी सुसंस्कारित करणे ही बाब महत्वाची ठरते. ह्यासाठी **mind management** व **value based management** ही बाब अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. शांतता की हिंसा ही निवड करण्याची क्षमता अर्थात श्रेयस की प्रेयस हा मार्ग निवडण्याची क्षमता मानवामध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. ही जबाबदारी शिक्षणाने घ्यायला हवी. मानव शांतता तेव्हाच अनुभवू शकतो जेव्हा त्याचे अंतर्मन शांत असते. अर्थात दुःख रहित असते. शांतीची ही अवस्था बाह्य बाबींवर अवलंबून नाही. बाह्य व्यवस्थेवर अवलंबून नाही. ती अंतर्मनाची अवस्था आहे आणि ह्या दृष्टीकोनातून **Adoption to new environment** ही बाब महत्वाची ठरते. आज आपण अनेक बाबींकरता एकत्र येतो पण शाश्वत शांतता ही कशी

निर्माण करता येईल ह्या करिता ही शिक्षणाने जागतिक स्तरावर विचार करायला हवा. विश्व संस्कृतीचा अभ्यास व विश्वसांस्कृतिकता ह्यासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण ठरेल. आणि म्हणूनच हृदयाचे शिक्षण हे बालकाला मिळायला हवे. शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक पातळीवर आज एक प्रकारची कुरुपता निर्माण झाली आहे. ही कुरुपता घालवायची असेल तर भारतीय वेदांत तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा विचार शिक्षणाला करावा लागेल. कारण आज आपण केवळ बाह्य जगतावर प्रभुत्व प्राप्त करण्याचाच विचार करतो पण अंतर्जगतावर प्रभुत्व प्राप्त करण्यासाठी मा. कुणीही विचार करित नाही. आणि हे प्रभुत्व प्राप्तीसाठी गिताभ्यास उपनिषदांचा अभ्यासचा विचार आपणास करावा लागेल. धार्मिक शिक्षण, नैतिक शिक्षण, शांतता शिक्षण हा शाश्वत विकासाचा शिक्षणाचा टप्पा आहे. शांतता शिक्षण ही व्यापक ज्ञानशाखा आहे. जी पर्यावरण शिक्षणाचा मानवविशेषाधिकार शिक्षणाचा अंतर्भाव आपणास करतायेईल. आंतरराष्ट्रीय वैश्विक दृष्टीकोन निर्मितीच्या शिक्षणाचाही अंतर्भाव करावा लागतो. आज शांतता शिक्षणाचा विचार केवळ बाह्य अशांततेतून करण्यात येतो पण हा विचार आता अंतर्गत अशांततेशी निगडीत करायला हवा. अंतर्गत शांतता ही प्रत्येकाची गरज असतेच पण ती कशी स्थापित कावी हे प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर विविध प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून शिकविण्यात यावे. उच्च शिक्षणात आपणास ह्याबाबत **social justice** च्या दृष्टीकोनातून घेता येईल. ह्यासाठी शांतता संस्कृतीचा अभ्यास आपणास विश्वसंस्कृतीच्या माध्यमातून देता येईल. पण त्यासाठी **peace culture** चा विचार शिक्षणाला करावा लागेल. ह्यासाठी एका समावेशीत शिक्षण प्रणालीचा विकासही आपणास करावा लागेल. (**comprehensive education system**) वास्तविक पाहता भारताचा शांतता संस्कृती वैश्विक दृष्टीकोनाबाबतचा सहिष्णुतेचा विकासाचा इतिहास हा उज्वल आहे. “विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो।” भारतीय तत्वज्ञानाने फार पूर्वीच केला आहे. “वसुधैव कुटुंबकम” हा विचार भारतीय संस्कृतीने ह्यापूर्वी केला आहे. पण काळाच्या ओघात दुर्दैवाने ह्याचा विसर शिक्षणाला पडला. आजवर अनेक तज्ज्ञ, तत्वज्ञ ह्यांनी शांतता संस्कृतीमध्ये भर घातली आहे. अगदी आधुनिक काळातील श्रेष्ठ वैज्ञानिक आदर्श शिक्षक व भारताचे माजी राष्ट्रपती मा. अब्दुल कलाम ह्यांनीही विज्ञानाला शांततेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

शांतता शिक्षण हे ज्या घटकांशी निगडीत आहेत ते घटक म्हणजे अध्यात्मिक विकास, मानवाचा विशेषाधिकार, मूल्य, जीवनाचे शिक्षण, हिंसेचा तिरस्कार ह्या घटकांचा अंतर्भाव करून ते प्राप्त करता येऊ शकेल. महात्म्यांच्या जीवनाच्या अभ्यासाने ही बाब प्राप्त होऊ शकेल. संत साहित्याने ते प्राप्त होऊ शकेल. प्राथमिक स्तरापासून तर उच्च स्तरापर्यंत ह्या बाबीचा विचार करणे आवश्यक ठरेल. कारण ह्यातूनच मनाची एकाग्रता, सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होण्यास मदत होईल. प्रेम ज्ञान, सौंदर्य व शक्ती ह्या बाबतचा सकारात्मक दृष्टीकोन शिक्षणाच्या माध्यमातून विकसित होणे आवश्यक आहे पण त्याचसोबत त्याचे आकलनही महत्वाची ठरते. हा अध्ययनकर्त्याचा **attitude** बनायला हवा. मानसिक स्तरावर प्रेम, बौद्धिक स्तरावर ज्ञान व अध्यात्मिक स्तरावर **empowerment** ह्या बाबी साध्य झाल्यातरच खऱ्या अर्थाने माणसाला सौंदर्य प्राप्त होते व व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व घटकात सुसंवाद ही निर्माण होतो व ह्यासर्व बाबींसाठी शिक्षणात मूल्यांचरणावर भर द्यावा लागेल. पण आज शैक्षणिक तंत्रज्ञान व विज्ञानाच्या अभ्यासावर भर आहे व त्यामानाने मूल्यांचे शिक्षण ही बऱ्याच प्रमाणात दुर्लक्षित होत आहे. आज आपल्याला **Man making education** ची आवश्यकता आहे. त्याचा परिणाम आज समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढतेच आहे व त्यासाठी शांततेचा शिक्षणाचा आज नितांत आवश्यकता आहे.

मूल्यविषयक दृष्टीकोन :-

आजपर्यंतच्या शिक्षण योजनेमधील मूल्य शिक्षणाच्या प्रवासाचा विचार केल्यास आपणास असे आढळते की नैतिक शिक्षणाकडून मूल्य शिक्षणाकडे, शांतता शिक्षणाकडे मूल्य शिक्षणाची वाटचाल आहे. शिक्षणामध्ये नेहमी मूल्यशिक्षण नैतिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण ह्याबाबत चर्चा केली जाते. पण ह्या मूल्यांचे जीवनात आचरण करण्याची क्षमता शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. मानवी जीवनात आज अत्यंत कुरूपता निर्माण झाली आहे. ह्याचे कारण मानवाने मूल्याचरण सोडून दिले आहे. मूल्यांचे संस्कार हे आचरणातूनच होतात पण शिक्षणाला ह्याचा विचार करणे भाग पडते. भारताने ह्याचा विचार हा अत्यंत प्राचीन काळापासून केला आहे. “सत्यं वद् धर्मचर” ही उपनिषदातील शिकवण म्हणजे मूल्याचरणासंबंधी उपदेशाची अतिशय उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मानवाच्या मनामध्ये सकारात्मक

सद्गुण व सृजनशील बौद्धिक मूल्य निर्माण करण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्वाची ठरते. प्रत्येक व्यक्त्याचा आदर्श ठरविण्याची पात्रता ही व्यक्त्यामध्ये शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. ह्या संपूर्ण परिवर्तनशील जगात अपरिवर्तनीय बाबींना आचरण्याची क्षमता मानवात निर्माण व्हायला हवी व अशा अपरिवर्तनीय मूल्यांचे आचरण जेव्हा व्यक्ति करतो. तेव्हाच त्याच्यात सौंदर्य निर्माण होते.

मूल्याची परिभाषा द्यायची झाल्यास मूल्य म्हणजे सद्वर्तनाचा संच आहे. असे आपणास म्हणता येईल व ह्या वर्तन संचाच्या आचरणाने मानवाच्या अंतर्बाह्य व्यक्तिमत्वात एकात्मता निर्माण होते व ती व्यक्ति आव्हाने पेलण्यास सक्षम बनते पण बऱ्याचदा मानवामध्ये नकारात्मक वृत्ती निर्माण होतात त्याने ही एकात्मता नाश पावते. म्हणून आणि ह्या नकारात्मक प्रवृत्ती निर्माण झाल्या की **violence, carruption, immorality, falshood** ह्या सारख्या वाईट वृत्तीचे आचरण समाजात घडायला लागते. हीच राक्षसीवृत्ती होय. वास्तविक प्रत्येक व्यक्त्यामध्ये ह्या बाबी दडलेल्या असतात. पण ह्या वृत्तींना सकारात्मक बनविणे हेच कार्य शिक्षणाचे असते. ह्यासाठी ह्या नकारात्मक बाबींबद्दल मानवाच्या मनात तिरस्कार निर्माण करणे हे कार्य शिक्षणाला करावे लागते. ह्यासाठी धार्मिक शिक्षणाची भूमिका महत्वाची आहे. मानवाजवळ नैतिक मूल्यांचा आदर त्याच सोबत अनैतिकतेचा तिरस्कार असावा. नैतिक मूल्य जगणे हा व्यक्तिमत्वातील दोषाचे निराकरण करण्याचा उपचार आहे. आज मानव भौतिक सुखाच्या मागे लागला आहे व आपल्या जीवनाची शोकांतिका स्वतःच बघतो आहे व निर्णयाप्रत येतो आहे की जीवन हे दुःखमय आहे पण ह्यावर उपाय मूल्याचरण हा आहे. मूल्याचरणातूनच त्याला जीवनाचा खरा अर्थ समजतो व ह्यातून त्याला शांती व आनंद ह्या शाश्वत सुखाची प्राप्ती होते. आज मानव स्वतः बदलचे चुकीचे अनुमान काढतो व मूल्याची पायमल्ली करतो. अशा व्यक्त्याचे व्यक्तिमत्व दुभंगते व शारीरिक दृष्ट्या थकलेली, मानसिक दृष्टीने गोंधळलेली, बौद्धिक दृष्ट्या अस्वस्थ पिढी निर्माण होते. ह्या बाबतीत मानसिक दृष्टीने स्थिरता बौद्धिक स्तरावर पक्केपणा शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे. **I want** ह्या भावनेतून मानवाची मुक्तता व्हायला हवी. मानवाच्या बुद्धीमत्तेच्या दोन शक्ती असतात. **Conserving power** व **directing power** ह्या दोन्हींना योग्य वळण लावणे ही भूमिका शिक्षणाकडे येते. तीन मूलभूत मूल्यांचा विचार हा मूल्य शिक्षणात व्हायला हवा.

बौद्धिक स्तर	-	सत्य
मानसिक	-	अहिंसा
शारीरिक	-	ब्रह्मचर्य

ह्या तीन ही स्तराचा विचार मूल्य शिक्षणात व्हायला हवा.

Individual perfection leads to total perfection हा मूल्यशिक्षणाचा दृष्टीकोन आहे. ह्यासाठी fundamental values चा विचार महत्वाचा ठरतो. Fundamental values म्हणजे there are certain fundamental rules that govern the inner health of man and these are call by the scriptures as a fundamental values हे fundamental rules म्हणजेच fundamental principles असतात आणि हे सर्व धर्मात समान असतात. अर्थात ह्याचाही विचार करण्यात यावा पण ह्या सर्व मूल्यांची रुजवण ही वर्तमान काळातच होते. Education must supply them vision. Never can children's education be appreciation of the eternal values of life and also help open up their sense of beauty and rhythm, their sense of aesthetics and ethics शिवाय शिक्षणातून स्वपासून असणारा संबंध हा विस्तारित व्हायला हवा. वरील सर्व बाबींकरिता ज्ञान कौशल्य व अभिवृत्ती ह्या तीन प्रक्रियांमधून जाणे अधिक फायदेशीर ठरेल.

शिक्षणाने आत्मनिरिक्षण पध्दती व वासनाक्षय पध्दतीवर भर द्यावा. मूल्य शिक्षण एकतर अभ्यासक्रमाच्या किंवा अभ्यासक्रमांतर्गत देता येईल. संपूर्ण अभ्यासक्रम शालेय वातावरण हे मूल्यांचा स्त्रोत असायला हवे. सामाजिक वातावरण कौटुंबिक वातावरण हे मूल्यांचा स्त्रोत असायला हवे.

शिक्षणाचे विविध स्तर व मूल्य शिक्षण :-

ह्यासाठी विविध उपक्रम शिक्षणाने विकसित करायला हवे. ते खालील प्रमाणे.

- 1) Practical Activities Method
- 2) Classroom Learnign Acitivities Method

- 3) Socialize Technique and Activities
- 4) Incidental Learning Method

1) Telling, 2) Inculcating, 3) Persuading, 4) Modeling, 5) Role playing, 6) Stimulating, 7) Problem solving, 8) discussing situation stories, pictures, 9) Studing Biographies, 10) Moralizing, 11) Value clasification.

बालवयातच ह्या बाबींचे महत्व आहे. Catch them young हा दृष्टीकोन शिक्षणाने स्विकारायला हवा. ह्यासाठी Meditation Value Based Education, Self analysis ह्यात महत्वाची भूमिका जी असते ते कुटुंबाची समाजाचा स्वच्छ वातावरणाची.

निम्न प्राथमिक स्तर :-

- १) दिनचर्येच्या आधारावर मूल्य शिक्षण
- २) Universal Code of conduct
- ३) मूल्य शिक्षणाकरिता पुस्तक नको, मौखिक माध्यम
- ४) व्यायाम, कथा, धर्मातील सुविचार, वचने इ. च्या माध्यमातून

उच्च प्राथमिक स्तर :-

- १) प्रत्येक विषयाचे मूल्याधिष्ठीत अध्यापन
- २) सार्वभौम मूल्यांचे प्रतिनिधीत्व करणारे घटक यात असावे.
- ३) आधुनिक मूल्यांचे संस्कार याच वयापासून करावे.
उदा. विज्ञानप्रेम, व्यक्ति स्वातंत्र्यता, समान संधी, स्वावलंबन.

माध्यमिक स्तर :-

- १) प्राचीन मूल्य व आधुनिक मूल्यांच्या प्रति समन्वयात्मक दृष्टीकोन
- २) अभिरुचीच्या आधारावर अभ्यासक्रम निवडण्याचे स्वातंत्र्य
- ३) प्राचीन मूल्यांच्या संदर्भात ज्ञान

- ४) **Universal Values** ह्या शिक्षणाचे गाभा घटक असतील.
- ५) विषयांचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलावा लागेल.
- ६) राष्ट्रभक्ती व आध्यात्मिकता याला प्राधान्य.

उच्च स्तर :-

- १) सार्वभौम धर्माचे ज्ञान
- २) भारतीय संविधानाचे ज्ञान
- ३) भारतीय संपदेचे ज्ञान
- ४) नवीन वैज्ञानिक व तांत्रिक ज्ञान
- ५) आधुनिक विचार प्रवाहांचे ज्ञान

विज्ञान शिक्षण :-

आज शिक्षणात जास्तीत जास्त विचार होतो तो तंत्रज्ञान व विज्ञानाचा. आज प्रत्येक देश हा वैज्ञानिक प्रगती करतो आहे. विज्ञानाच्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीवरून आज देशांच्या समृद्धीचे मोजमाप केले जाते. पण ह्या विज्ञानाचा व तंत्रज्ञानाच्या ह्या वापराचे भान मात्र आपण मानवाला शिकविले नाही. वैज्ञानिक प्रगती अनिवार्य आहेच पण विज्ञानाचा विवेकाने वापर हा ही अवलंबून आहे. वास्तविक विज्ञान शाखेतील ज्ञान हे निर्मित ज्ञान आहे ते खरे ज्ञान नाही. जीवशास्त्र, भौतिकशास्त्र, गणित ह्या शाखांचे ज्ञान हे वस्तुतः ज्ञान स्वरूप नाही कारण कोणत्या ना कोणत्या गृहितकांवर त्याची मांडणी झाली आहे. पण त्यात एक बाब मात्र शाश्वत आहे की वस्तुचे अंतिम स्वरूप हे शक्तीच आहे. विज्ञानाचे अन्वेषणाचे केंद्र हे बाह्य जगत आहे. विज्ञान अन्वेषण हे बहिर्मुख असते व ह्याबाह्य जगतापासून आपण शाश्वत सुखाची प्राप्ती करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. पण हे शाश्वत सुख त्याला प्राप्त होत नाही. मानव जोपर्यंत सदाचारी असेल तोवरच तो विज्ञानाचा उपयोग योग्यरित्या करू शकतो आणि म्हणून विज्ञान शिकवितांना त्याच्या विवेकी वापराचे संस्कारही शिक्षणातून व्हायला हवे. शिवाय शिक्षणातून ह्या बाबीचे संस्कार व्हावे की विज्ञान हे अमूर्त बाबीवर संशोधन करीत नाही. हा दृष्टीकोन विज्ञान शिकण्यात असायला हवा.

पर्यावरण शिक्षण :-

आज पर्यावरण ह्या शब्दाचे महत्व आधुनिक काळात वाढले आहे. आज पर्यावरण च्यासामुळे संपूर्ण सृष्टीला **Global warming** चा धोका उत्पन्न झाला आहे. जागतिक स्तरावर आज पर्यावरण बचावाबाबत आवाहन करण्यात येत आहे. आज पर्यावरण च्यासामुळे महत्वाची कारणे २ आहेत. एक म्हणजे लोकसंख्या वाढ व दुसरे म्हणजे यांत्रिकीकरण. आणि दोन्हीही बाबी आटोक्यात आणणे आज मानवाला अशक्य होत आहे. वास्तविक पाहता निसर्ग देवता हे पर्यावरण असते. मानव तिला अपवित्र करतो आणि म्हणून हे पर्यावरण पवित्र कसे ह्याबाबतचे आध्यात्मिक अधिष्ठान सर्वप्रथम मानवाला कळायला हवे. चंद्र प्रकाशतो सूर्य प्रकाशतो. समुद्र खवळतो, पृथ्वी धारण करते सर्व आत्म समर्पित वृत्तीने ह्यात थोडाही स्वार्थाचा लवलेश नसतो. विश्वाची शक्ती व निसर्गातील अद्भुत घडामोडी यांनी युक्त असते. जग सर्वांच्या सेवेसाठी सहजप्रवृत्तीने कार्य करित असते. ह्या पृथ्वीतलावर जीवसृष्टीची उत्पत्ती होण्यापूर्वी पंचमहाभूतांच्या शक्तींनी अशा आत्मसमर्पण बुद्धीने अविरत कार्य करून क्षेत्र तयार केले होते. हा भाव शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवा. निसर्गाला अशुद्ध करणे थांबविले पाहिजे हे संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून रुजवायला हवे. उदा. गंगा अशुद्ध झाली आहे ह्यावर उपाय काय? गंगा शुद्ध करणे अशक्य आहे पण भविष्यात ती दुषित होणार नाही ह्याचे तीन स्तरावर शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ज्ञान, कौशल्य व अभिवृत्ती हे ते तीन बदल आहेत. झाडे तोडलेच नाहीत तर पुन्हा वृक्ष लावण्याचा आटापीटा करावा लागणार नाही व ह्यासाठी मानवाच्या गरजा पण संयमीत कशा ठेवायच्या ह्याचे शिक्षण महत्वाचे ठरते. प्रमाणाबाहेर औद्योगिकीकरणावर भर देता कामा नये. ह्याबाबत जाणीव जागृती महत्त्वपूर्ण आहे. निसर्ग नेहमी मदतीसाठी सतत मानवाला हात देतो. पण मानव हा हात नाकारतो. कारण हा जीवन मूल्यांचा च्यास आहे. जेवढा जीवन मूल्यांचा च्यास होईल तेवढाच पर्यावरणाचाही च्यास होईल. पण तरीही निसर्ग हा सहनशील आहे. ही बाब शिक्षणातून रुजायला हवी. म्हणून स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल करावा ही भूमिका महत्वाची आहे. निसर्ग मानवाला देतो त्याचे रूप शुद्ध असते पण मानव आपल्या कृतीने ते खराब करतो ही भावनादृढ व्हायला हवी. पर्यावरण शिक्षणातून मानवामध्ये सहअस्तित्वाचे मूल्य रुजायला हवे. तसेच परस्परावलंबित्व परस्पर सहकार्याची भावना ही मूल्य रुजणे आवश्यक आहे.

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण - सहसंबंधात्मक उपागम :-

आधुनिक कळातील संकल्पनांपैकी पर्यावरण शिक्षा ही एक आधुनिक शिक्षणाची संकल्पना मानली तरी ही संकल्पना प्राचीन आहे. या विश्वाच्या उत्पत्तीपासून जशी सजीव सृष्टी आहे. त्याचप्रमाणे निर्जीव सृष्टीही आहे. सजीव सृष्टीवर आपल्या आजूबाजूला असलेल्या या निर्जीव घटकांचा परिणाम होऊन मानवी जीवन प्रभावित होत चालले आहे.

पर्यावरण म्हणजे व्यक्तिविकासावर, जीवनावर परिणाम करणारे अनेक घटक असून या सर्व घटकांचा - मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास म्हणजे 'पर्यावरण शिक्षण' होय.

मानवी जीवनाच्या संपूर्ण विकासाशी, प्रक्रियेशील पर्यावरणातील सर्व घटकांचा अत्यंत निकटचा, जवळचा संबंध असलेला दिसतो. मानवी जीवनाचा इतिहास हा संघर्षाचा असून ह्या संघर्षात आजूबाजूच्या घटकांचा जवळचा संबंध दिसतो.

आपल्या सभोवती असणाऱ्या परिसराचा वातावरणाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम व्यक्तिच्या शारीरिक तसेच मानसिक स्वास्थ्यावर पडत असतो. निसर्गातील नद्या, नाले, पर्वत, वृक्ष, वल्लरी, सरोवरे, हवा, पाणी, जमीन या सर्व घटकांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. हे घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. मानव हा पर्यावरणातील अत्यंत महत्वाचा घटक होय. म्हणून पर्यावरणाच्या समतोलाशी, संतुलनाशी त्याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

मानवी जीवनाचा इतिहास अभ्यासल्यास पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आपल्याला अत्यंत प्राचीन काळात दिसते. वेदकाळात मानवी जीवनाचे सूत्र "जीवेत शरदः शतम्" असे होते त्यांचे जीवन मूल्याधिष्ठीत होते. श्रेष्ठतम चिरंतन जीवनमूल्ये व संस्कार यांनी जोपर्यंत मानवी जीवन प्रभावित होते तोपर्यंत जीवन चक्र पर्यावरण संतुलन विस्कळीत झालेले नव्हते.

वेद काळातील वेद वाङ्मयात आपल्याला पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आढळते. प्राचीन ऋषी मुनींनी जीवनाच्या यशस्वीतेचे व सार्थकतेचे गमक किंवा सूत्र पर्यावरणाशी जोडले.

विकास अवस्थेत जसजसे नवनवीन शोधलागून अनेक क्षेत्रात जसजसा त्याला विजय मिळत गेला तसतशी निसर्गावर विजय मिळविण्याची लालसा मानवाच्या मनात निर्माण झाली. हळूहळू विज्ञानाच्या सहाय्याने निरनिराळ्या क्षेत्रात संशोधन व शोध मालिका सुरु झाली. विज्ञानाच्या सहाय्याने त्याच्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात उपयुक्त अशा साधनांमुळे त्यांचे जीवन आरामदायक सुविधापूर्ण होत गेले. यात तो आपल्या जीवनाची सफलता शोधू लागला. यंत्रयुगात तर तो यंत्राचा जणू गुलामच बनला. निसर्गावर विजय मिळाल्याचा असुरी आनंद त्याच्या मनात निर्माण झाला. ज्ञानाचा प्रस्फोट झाला. भौतिकशास्त्र विषयात नेत्रदीपक प्रगती करणाऱ्या मानवाला काही अशक्य नाही असा सार्थ आत्मविश्वास बाळगता येईल. इतकी मानवाने आज प्रगती केलेली असली तरी मानवी जीवन आज असुरक्षित होऊन बसलेले आहे.

निरोगी बीज अंकुरण्यातून बहारदार वृक्षाची निर्मिती ज्याप्रमाणे होते त्याचप्रमाणे मूल्य रुजवूनच आदर्श मानव्याची निर्मिती होते. आज भौतिकवादाकडे झुकलेल्या समाजात प्राचीन संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांची ठिकठिकाणी पायमल्ली होत चाललेली दिसते. मानवाने कमावलेल्या शक्ती सामर्थ्याबरोबर त्याच्याशी सुसंगतता साधणारी मानवी मूल्ये तो विसरला आहे. आपले मानवत्व तो हरवून बसला आहे. स्वतःच्या स्वार्थ, मोहापायी प्राचीन जीवनमूल्यांचा आज आपल्याला विसर पडलेला दिसतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे नवी वस्ती, शहरे, कारखाने यांची उभारणी, जंगलतोड, औद्योगिक क्रांती यामुळे अनेक नवे प्रश्न, समस्या निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गचक्र, पर्यावरण संतुलन यात असमतोल निर्माण झाला आहे. प्रदूषणाची समस्या निर्माण झाली आहे. विज्ञानाने मानवी जीवनाला सफलता आल्यासारखी वाटत असली तरी सार्थकता मात्र त्याला प्राप्त झाली नाही. उलट विनाशाकडे त्याची वाटचाल सुरु आहे, असे म्हणायला हरकत नाही.

२१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर अनेक समस्या घेवून उभ्या असणाऱ्या मानवाला आज ह्या जीवनमूल्यांचे व पर्यावरणाचे एकमेकांशी असणारे नाते पडताळून पाहण्याची वेळ पुन्हा आलेली आहे आणि म्हणूनच संकल्पना उदयाला येते ती “पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यातील सहसंबंधात्मक उपागमाची”.

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिद्ध होते की, पर्यावरणात्मक ज्ञान संक्रमणातून मूल्य संस्कार होणे ही बाब महत्वाची आहे. पर्यावरणात्मक मूल्य व मूल्य संक्रमण ह्यांचा परस्पर संबंध आहे. नव्हे पर्यावरण शिक्षणातून मूल्यांचे संक्रमण होते.

शिक्षण ही प्रक्रिया आहे. उद्देश, प्रक्रिया व मूल्यसंस्कार यातूनच प्रस्तुत (Input) (Process) (Out put) उपागमाचा विचार करावा लागेल.

पर्यावरण शिक्षणाचे उद्देश (Input) :-

- १) सौंदर्यात्मक दृष्टीचा विकास
- २) वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन
- ३) वैज्ञानिक दृष्टीकोन
- ४) आध्यात्मिक दृष्टीकोन
- ५) आरोग्यपूर्ण जीवन
- ६) सांस्कृतिक घटकांची जोपासना
- ७) सामाजिक आरोग्य
- ८) राष्ट्रीय संपत्तीची जोपासना
- ९) स्थानिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणाचे संरक्षण

वरील मुल्यांची जोपासना पर्यावरण शिक्षणातून करण्यासाठी शिक्षण प्रक्रिये अंतर्गत खालील मुद्द्यांचा विचार करावा लागेल.

शिक्षण प्रक्रिया (Process) :-

- १) नैसर्गिक परिसराची जपवणूक
- २) वृक्षारोपण, संगोपन, संवर्धन व वन्य जीव जोपासनेचे महत्त्व
- ३) पर्यावरण निरीक्षण क्षमता व चिकित्सक दृष्टीकोनाचा विकास करणे

- ४) पर्यावरण हा खरा मित्र हा भावनावृद्धी करणे
- ५) पर्यावरणासंबंधी व आरोग्यविषयक सवयी विकसित करणे
- ६) पर्यावरणाविषयी कर्तव्य, हक्क व सामाजिक बांधीलकी
- ७) प्रदुषण, उपचार, उपाय याविषयी जाणीव जागृती
- ८) नैसर्गिक संपत्तीचे संरक्षण
- ९) शालेय, स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परिषदा व चर्चा सत्रे यांचे आयोजन

पर्यावरण शिक्षण प्रक्रियेची निष्पत्ती ही मूल्य संस्कारात होते व खालील मूल्यांचे संस्कार पर्यावरण शिक्षणातून घडून येतात.

मूल्य संस्कार (Out put) :-

१) सौंदर्यात्मक मूल्य	२) वैज्ञानिक मूल्य
३) आध्यात्मिक मूल्य	४) आरोग्यविषयक मूल्य
५) सांस्कृतिक मूल्य	६) सामाजिक मूल्य
७) राष्ट्रीय मूल्य	८) वैश्विक मूल्य

तात्पर्य :-

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिद्ध होते की, पर्यावरण शिक्षण हे केवळ पर्यावरण उन्नतीकरीताच घ्यावयाचे नसून त्यातून व्यक्तिगत विकास, तयायोगे समाजाचा व राष्ट्राचा विकास साधायचा आहे व मूल्यविकसनातून पर्यावरण विकसन व संवर्धन साधावयाचे आहे.

नेतृत्वाचे शिक्षण :-

राष्ट्राच्या उत्थापनाच्या, प्रगतीच्या इतिहासात नेत्याचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेत नेता व महात्मांचे योगदान महत्वाचे आहे. सर्वसामान्य जनता नेहमी तिच्या नेत्याचे शूरवीराचे त्याचा पोषाख, वर्तणूक त्याची नैतिक मूल्ये त्याचे कार्य

किंबहुना त्याच्या सर्वकृतीचे अनुकरण करीत असते. सामान्य लोक आपल्या परिपूर्णतेचे मोजमाप आपल्या नेत्यांच्या जीवनमूल्यांच्या दर्जाकडे पाहून ठरवितात आणि म्हणूनच आत्म शिक्षणाने ही ज्ञान शाखा विकसित करायला हवी आणि अगदी प्राथमिक स्तरापासून स्वतंत्र ज्ञानशाखेचा अभ्यासक्रम विकसित करायला हवा. त्यात प्रामुख्याने तात्विक प्रात्यक्षिक संशोधन ह्या मार्गाने ह्याचा अभ्यासक्रम विकसित करणे ही आज काळाची गरज आहे. नेत्याला **Vision** असणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे कार्य शिक्षणातून बाब आहे. कारण समाजाची बांधणी ही कुशल नेतृत्वाने होत असते. समाजाच्या पुनरुज्जीवनासाठी नेतृत्वामध्ये देवत्व येणे अनिवार्य आहे. चांगला नेता व्हायचा असेल तर व्यक्तित्वने आपली समतोल दृष्टी विकसित करायला हवी. द्विधा अवस्थेचा त्याग करायला हवा. व दृष्टीकोन शिक्षणातून विकसित व्हायला हवा. नेतृत्वाच्या शिक्षणातून त्याग, साहस, धैर्य, सहकार्य वृत्ती इ. मूल्यांचे संस्कार महत्वाचे ठरतात. ह्या व्यतिरिक्त मनाची शुध्दता योग्य क्रियेचे ज्ञान, सहकार्याची वृत्ती, निष्कपटता, सत्यवृत्ती, शांतपणा, दयाळवृत्ती, थोरपणा, निरुपद्रवीवृत्ती, निगर्वीपणा इ. सद्गुणांचे बीजारोपण व्हायला हवे व ह्यासाठी नेतृत्वाचे शिक्षण देण्यात यावे. **Education for Leadership** ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा महत्वाची आहे.

शिक्षक प्रशिक्षण :-

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ह्या संकल्पनेत शिक्षण प्रशिक्षणाला अत्यंत महत्त्व आहे. शिक्षक हा शिक्षण प्रणालीचा कणा आहे. हा कणा जेवढा मजबून तेवढी शिक्षण प्रणाली ही मजबून बनते. आजच्या शिक्षण प्रणालीत शिक्षक म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात माहिती कोंबणारा एक घटक झाला आहे. पण एवढेच कार्य शिक्षकाचे नाही. प्राचीन काळी अध्यात्मिक पिता ही भूमिका शिक्षणाने मान्य केली आहे. आधुनिक काळात **Philosopher, Guide, Facilitator** ही भूमिका मान्य करण्यात आली आहे. पण त्यासाठी शिक्षकाचे शील, व्यक्तिमत्व, प्रेम, आदरभाव, बौद्धिक पात्रता आदराला पात्र ठरतो. ह्यासाठी सर्वप्रथम वरील बाबींचे विकसन शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवे. शिक्षक म्हणजे केवळ शिक्षण देणारे उपकरण ही आधुनिक भूमिका बदलणे नितांत गरजेचे आहे. मानव संस्कृतीची दरवळ, नैतिक दर्जा किंवा सदाचाराची झळाळी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाला प्रदान करायची असेल तर

विद्यार्थ्यांच्या मनात त्याच्याबद्दल पूज्यभाव व आदरभाव निर्माण व्हायला हवा. तसेच शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्ररित्या प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव घेण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याबाबत सदैव तत्पर असायला हवा. तो केवळ धनिमुद्रक नको. त्याला स्वतःची चिकित्सा तर करता यावीच पण त्याच सोबत विद्यार्थ्यांमध्ये त्याने ही स्वयंचिकित्सेची क्षमता निर्माण करावी कारण **Only teacher can supply a cleave vision** शिक्षण प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षणामध्ये पुढील गुणांची रुजवणूक व्हायला हवी.

- 1) The practice of what is right and proper as indicate in the scripture
- 2) Living the Ideals that have been intellectually comprehended during the studies.
- 3) A spirit of self sacrifice
- 4) Control of sense
- 5) Tranquility of mind
- 6) Practice of concentration
- 7) Doing ones duty towards humanity

अर्थात हे गुण फक्त धर्मग्रंथांच्या अभ्यासानेच येवू शकतात आणि म्हणून शिक्षक प्रशिक्षणात धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचाही समावेश असावा. खरा शिक्षक हा केवळ **Instruction** चा वापर करणार नाही तर खरा शिक्षक हा विद्यार्थ्यांना **Guide** करतो ही पात्रता शिक्षक प्रशिक्षणातून शिक्षकामध्ये यायला हवी. ह्यासाठी त्याला आपल्या व्यक्तिमत्वात समायोजन क्षमता वृद्धीगत करावी लागते. तेव्हाच आपण काही परिवर्तनाची अपेक्षा करू शकतो. शिक्षकाचे **Work load** हे **Joy load** मध्ये परिवर्तित करण्याची क्षमता प्रशिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. शिक्षकाची भूमिका ही शाळा व समाज ह्यातील **Bridge** ची असते. शिवाय तो पालक व विद्यार्थी ह्यातीलही दुवा असतो. ह्या भूमिकाबाबतची जाणीव जागृती ही शिक्षण प्रशिक्षणातून व्हायला हवी. तू पैसे दे मी शिकवितो ही व्यापारी वृत्तीची निर्मिती शिक्षक प्रशिक्षणातून होऊ नये. अर्थात शिक्षक जर मूल्याचरण करणारा आवश्यक आहे तर तसे संस्कार प्रशिक्षणातून रुजायला हवे. शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये शिक्षकाचे ह्या मूल्याबाबत **knowledge**,

skill, attitude विकसित करणारा अभ्यासक्रम हवा. आणि त्यासाठी गीताभ्यास आवश्यक आहे. प्रश्नोपनिषद, तैत्तरीय उपनिषदातील शिक्षावल्ली सारखा भाग हा अभ्यासक्रमात समाविष्ट होणे आवश्यक आहे. शिवाय विविध अध्ययन पध्दती सोबतच आत्म निरिक्षणाची पध्दती ही प्रशिक्षणात अनिवार्य करण्यात यावी व त्यासाठी वेगळी रोजनिशी विकसित करता येईल. शिक्षकाची भूमिका आजही **worked as a team, serving as a preachers** आणि **nourshing the culture** ही आहे. या बाबीचे संस्कार प्रशिक्षणातून व्हावे. भारतीय संस्कृती भारतीयचा ह्याचा अभिमान जागृत होण्याच्या दृष्टीने भारतीय तत्वज्ञानाचा अभ्यास व त्यातील आदर्श ह्यांचा अभ्यास आपल्याला त्यांना प्रशिक्षणात देता येईल. शिक्षक हा **pure living** चे उदाहरण बनायला हवा. शिक्षकाची प्रत्येक कृती महत्वाची असते. आणि म्हणून जीवनाच्या प्रत्येक क्षणात, अध्यात्मिकता व सांस्कृतिकता ह्याचे आचरण करण्याचे प्रशिक्षण त्याला मिळायला हवे. शिक्षणातून व्यक्तिमत्व विकास, राष्ट्रीय दृष्टीकोन, सांस्कृतिक दृष्टीकोन रुजविणारा शिक्षक हा महत्वाचा घटक आहे. ह्या दृष्टीकोनातून त्याला भारतीय संस्कृती, वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था धर्म, भारतीय संविधानात्मक मूल्य ह्याची जाण आवश्यकता आहे. तो आपल्या व्यवसायाच्या प्रति समर्पित वृत्तीचा हवा. मानवी संबंधाबद्दल त्याला जाण हवी. ह्या सर्वांसाठी **Education for sustainable development** हा विषय त्याच्या अभ्यासक्रमात असावा व ह्याचा सराव त्यांना वर्षभर देण्यात यावा. सेवांतर्गत शिक्षण प्रशिक्षणात सुध्दा ह्याचा अंतर्भाव व्हावा कारण शिक्षक हा **creative innovative** असणे आवश्यक आहे.

The reward of true teacher is not a term of money. But the fact that he has moulded and shaped trained let act in society student who will contribute to their glorious history of their communiar nation हा शिक्षक प्रशिक्षणमधील मुळ संस्कार आहे. शिक्षण प्रशिक्षणात खालील विषयांचा अंतर्भाव आपणास करावा लागेल. **Education for peace, educaton for sustainable development, meditation, spiritual foundation of society, philosophical foundation of environment, education for co-existance, education of law of being (Dharma).**

स्व व्यवस्थापनाचे शिक्षण (Education for self management) :-

Education for Sustainable Development मधील सर्वात महत्वाचा अर्थात गाभाभूत घटक म्हणजे 'मानवी मन'. मानवी व्यक्तिमत्व विकासातही मनाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. मनाच्या गुणवत्तेवरच व्यक्तिची व्यक्तिमत्त्वाची गुणवत्ता अवलंबून असते. मानवाच्या Subjective mind व Objective mind अर्थात बहिर्मुख मन व अंतर्मुख मन ह्यांच्या समन्वयावर सुसंवादावर व्यक्तिमत्व विकास अवलंबून असतो. पण मानवी अहंकारामुळे ही बाब साध्य होत नाही. शिक्षणाने ह्या दोहोंमध्ये संतुलन प्रस्थापित व्हायला हवे व असे संतुलन झालेला व्यक्तच फक्त आपल्या कर्मांमध्ये कुशल होऊ शकतो. शिक्षणातून कर्मकुशलता जर निर्माण व्हायची असेल तर ही बाब महत्वाची असते, असे मन आणि बुद्धी ह्यांच्यातील समन्वय हा शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य व्हायला हवा मनाचे पुनर्संस्करण ही बाब शिक्षणाच्या माध्यमातून घडायला हवी. मनाची व्यग्रता ही उच्च मूल्यांच्या प्रति वळविणे आवश्यक आहे. मनोमय कोषांचा विचारात शिक्षणात मनाची परिभाषा केली तर जसे मन तसा मानव आणि म्हणूनच मनाचे संस्करण महत्वाचे ठरते. अशा ह्या मनाला सकारात्मक शिक्षणाच्या माध्यमातून बनवायला हवे. मन म्हणजे केवळ वासनांचे गाठोडे किंवा स्वभाव नाही तर मन म्हणजे विचारांचा प्रवाह आहे आणि म्हणूनच तो नित्यनूतनच असतो. आपण आपल्याच विचारांची निर्मिती आहोत आणि म्हणूनच ह्या विचारांना योग्य वळण लावणे ही बाब अनिवार्य आहे. मन हे आपल्यावर नेहमी हुकुमत गाजवित असते. त्याला आटोक्यात आणणे आवश्यक आहे. आणि म्हणूनच मनाचे संस्करण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होय. आज समाजाच्या राष्ट्राच्या अपयशाचे मुख्य कारण आहे. मानवाचे दुःखी मन. ठिकठिकाणी जे बॉम्बस्फोट होतो तो म्हणजेच मानवाच्या अंतर्मनातील प्रचंड स्फोटाचा प्रतिध्वनी आहे. आज मानवाचे मन विघटीत झाले आहे. क्षुद्र मूल्यांचा किरणोत्सर्ग हे ह्याचे महत्वाचे कारण आहे. पण मानवी मनाला निकोप बनविण्याची योजना धर्माजवळ आहे. धर्माजवळ मनात रुजविण्याकरिता मूल्यांची गुणवत्तेची बीजे असतात. मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या गुणवत्तेत मनाचे स्थान महत्वाचे आहे. मानवाचे मन सत्व, रज, तम् ह्या अवस्थेत कार्यरत असते. प्रत्येक अवस्थेतून अभिव्यक्त होणाऱ्या मनाची उत्क्रांती हे मनाच्या व्यवस्थापनाचे महत्वाचे तंत्र आहे. शिवाय मनाच्या षडरिपुंच्या ठिकाणी उच्च

मूल्यांची स्थापना करणे हा मनाच्या व्यवस्थापनाचे महत्वाचे तंत्र आहे.

- काम - मनाची व्यस्तता ही उच्च आदर्शात ठेवणे
- क्रोध - Cultivating the habit of forgiveness
- लोभ - Lead to Santosha, satisfaction
- मोह - Right knowledge, right thinking
- अहंकार - Write down the contribution of others in your success
- मत्सर - Substitute with admiration

वरील बाबी साध्य करण्याकरिता आत्मनिरिक्षण पध्दती अत्यंत महत्वाची ठरते. ह्या मनाला शिक्षणातून प्रशिक्षित करणे हे शिक्षणाचे आद्य कर्तव्य आहे. हे Value Based Management असावे.

Value Based Management

- u How to make people dynamic
- u Way of thinking
- u People who took challenges are dynamic
- u Dynamic man is always ready for accept challages
- u Challages comes to us various ways.
- u To meet challages is called life.
- u It we don't meet challages it mushes us.
- u Purpose of life is to meet challages.
- u We cann't run away from challages
- u Those who tackles with challages is call manager
- u The knowledge is to be used at time & meeting callanges

- u* Failure is not due to absence of knowledge but due to not application of knowledge
- u* While meetings challenges we become found as we would not apply knowledge.
- u* We should do management to face challenges
- u* Ear and mouth are sources of transfer of knowledge
- u* Dipped mind cannot face challenges
- u* You are your mind & not body
- u* From birth to end of life we get a chair & various fast. But that chair does not accept us. It will accept us only when our mind is of that ability (quality).
- u* What is value?
- u* Mind is a door and body is equipment.
- u* Body is necessary. But alone body own do nothing if mind is absent.
- u* Mind is few of thought
- u* It is mental energy which compells you to achieve goal in life.
- u* Mentally descipated mind canot work in critical situation nor accept he good ideas.
- u* Our ability to face challenges make it situation or crisis.
- u* When mind is exhausted it does not face challenge.
- u* If it is fall of energy it an face any challenges.
- u* You should have faith in something higher

ह्या सर्वबाबींचा सकारात्मक विचार शिक्षणाने करायला हवा व हेच मन व्यवस्थापनाचे शिक्षण आहे.

अध्ययन अध्यापन पध्दती :-

कोणत्याही शिक्षण पध्दतीत अध्ययन व अध्यापन हा भाग अतिशय महत्वाचा असतो. सर्व सामान्यपणे शिक्षणात अध्ययन व अध्यापन हे पाठ्यपुस्तक केंद्री असते. अभ्यासक्रम पूर्णकरणे हा अध्ययन व अध्यापनाचा उद्देश असतो. पण शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणात हा दृष्टीकोन अधिक व्यापक आहे. अध्ययन पध्दतीतून बालकांची अभिव्यक्ति व चिंतनाला प्राधान्य आहे तर अध्यापनात प्राधान्य आहे. आत्म प्रयोग निष्ठा अशा अध्ययन पध्दती ह्या ठिकाणी अपेक्षित आहे. अध्ययन पूर्व तयारी अध्ययना पूर्वीची मानसिक संसाधनाची जुळवाजुळव ही महत्वाची ठरते. अर्थात ज्याचे अध्ययन करावयाचे आहे. त्या संदर्भात आपली मानसिक जडण घडण करणे ही बाब महत्वाची आहे. अध्ययनापूर्वीचे सज्जता प्रवर्तन आहे. पण हे बाहेरून कुणी शिक्षकांनी घडवून आणलेले नाही तर स्वयं सज्जता प्रवर्तन आहे. कारण कोणत्याही अध्ययनाला मन आणि बुद्धी त्यांची सज्जता असावी लागते व ही सज्जता व्यक्तिनिष्ठ आहे. बाहेरील घटक ही सज्जता करू शकत नाही. शिवाय कोणत्याही विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी त्या विषयाबाबत मनात आदर व श्रद्धा असावी लागते. तुलना पध्दत स्वयं सज्जता प्रवर्तनाव्यतिरिक्त अध्ययन अध्यापनात स्वयं अध्ययनासाठी व वर्ग मध्यापनासाठी सुध्दा तुलनापध्दत ही महत्वाची व उपयुक्त ठरते. कारण तुलना हा आकलनातील आशय महत्वाचा टप्पा आहे. आकलनाशिवाय तुलना करता येणे शक्य नाही व तुलना केल्यावर प्राप्त ज्ञानाचे दृढीकरण होते अर्थात ज्ञान ग्रहण करणे, रुजविणे व प्रत्यक्ष आचरणात आणणे हा क्रम ज्ञानप्राप्तीसाठी आवश्यक आहे. तुलनेसाठी अध्ययनकर्त्याचा अनुभव महत्वाचा असतो. शिक्षकांनी ह्या अनुभवाची योजना वर्गातर्गत करायला हवी. अध्ययनकर्त्याची ही अनुभव समृद्धता जेवढी जास्त होईल तेवढी त्याचे अध्ययन अधिक दृढ होईल. कारण तुलना पध्दतीत मूलभूत संकल्पना ह्या दृढ असतात. त्यामुळेच सर्वप्रथम संकल्पनाचे आत्मिकरण व त्यानंतर तुलना करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांची कशी विकसित होईल ह्यावर भर असायला हवा.

विरोधाभास पध्दत :-

एखाद्या घटकाचे अस्तित्वाची खूण दृढ व्हायची असेल तर त्या घटकाच्या अगदी विरोधी घटकाचे सुध्दा अस्तित्त्व असेल तर सत्यत्वाची खूण पटल्याशिवाय रहात नाही.

उदा. एखाद्या उत्कृष्ट विचार मनात रुजवायचा असेल तर त्याच्या अगदी विरुद्ध विचारांची घटकाची पार्श्वभूमी ही अध्ययन कर्त्यासमोर ठेवल्यास लगेच सत्य बाबीचे अस्तित्व कळते.

उदा. Absence of hit is cold. Absence of darkness if light ह्याच तत्वाच्या विरुद्धही आपणास करता येईल.

उदा. darkness light ह्या दोन घटकातील सत्यतत्व light ही आहे. तर light संकल्पना darkness च्या संदर्भात दृढ करणे व त्याचबरोबर darkness ची संकल्पना light च्या संदर्भात करणे हे ह्या पध्दतीत अपेक्षित आहे.

- 1) Absence of light is darkness
- 2) Absence of darkness is light
- 3) Absence of sorrow is happiness

ह्या पध्दतीतून अध्ययन कर्ता अध्ययना याच्या मूलभूत तत्वापर्यंत पोहोचतो. शाश्वत तत्वापर्यंत पोहोचतो.

कारण विरोधाभास पध्दतीत भ्रामक अस्तित्वाच्या अभावाची व्याख्या करता येते आणि बुद्धीने त्याची परिभाषाही करता येते. म्हणजेच मानसिक स्तरावर एकदा अध्ययन मुद्यास स्विकृती मिळाली की बौद्धिक प्रक्रियांच्या माध्यमातून त्याबाबतचा निर्णयही पक्का होतो. असे विरोधाभासात्मक मुद्दे हे अत्यंत चांगले प्रतिमान अध्ययनाचे ठरू शकेल. ह्या विरोधाभास प्रतिमानातून जो उत्कृष्ट मुद्दा असेल व जो अध्ययनास उपकारक असेल पूरक असेल अशाच मुद्याचे मनःपटलावर प्रतिमा उमटेल व त्याचेच प्रतिबिंब बुद्धीत पडून त्याचे दृढीकरण होईल. ह्यातून सकारात्मक दृष्टीकोनाची निर्मिती होण्यास मदत होईल शिवाय मानसिक विकासाकरिता ही पध्दत अतिशय उपयुक्त ठरेल.

कार्यकारण पध्दती :-

शाश्वत विकासाकरिता व्यक्तित्वा कार्यकारण भाव विकसित करणे आवश्यक आहे. कारण जेव्हा मानवाला संवेदना होतात व बोध होतो तेव्हा त्याचे आकलन करण्यासाठी बुद्धीही सतत प्रयत्नशील असते. ह्याच वेळी कारणांच्या शोध घेऊन तिच्या मुळाशी जाण्याचा

प्रयत्न करण्याची क्षमता जर बुद्धीची विकसित केली तर त्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी ती प्रयत्नशील असते. बुद्धीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे बुद्धी अनाकलनीय प्रांतातही शिरून त्याचा शोध होऊ शकते. बुद्धीला तिच्या आकलनासाठी त्या वस्तुचे कारण उपलब्ध झाले तर त्या वस्तुबाबतचे अध्ययन हे दृढ होते आणि मग जेव्हा कार्य दिसते. तेव्हा तेव्हा त्याच्या कारणांचा शोध घेण्याची सवय बुद्धीस लागते व जेव्हा जेव्हा कारणे तिच्या समोर येतात तेव्हा कार्याबाबतचा तर्कही ती करू शकते. ह्या पध्दतीतून चिंतनशीलता, तर्कशक्ती, विमर्षी चिंतनक्षमता, विश्लेषण क्षमता, संश्लेषण क्षमता, चिकित्सक विश्लेषण क्षमता, **Discrimination, Imagination, abstract thinking, observation, comparison, organisation, classification, specialization** ह्या बौद्धिक क्षमता विकसित होतात. व्यक्तिला स्वतंत्र विचार करण्याची सवय लागते. ह्यातून त्याच्या बौद्धिक निष्ठा (**Intellectual conviction**) निर्माण होतात.

विचार पध्दत :-

व्यक्तिची विचार क्षमता, चिंतन क्षमता वाढविण्यासाठी ह्या विचारांची अत्यंत आवश्यकता आहे. ही व्यक्तिगत अध्ययनाची पध्दत आहे. ह्या पध्दतीचा अवलंबन खऱ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीकरीता करण्यात येते. एखाद्या अभ्यास घटकाच्या अतिश सखोल जाऊन त्याच्या मुळापर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि तसेच त्याच्या विकासाच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी ह्या पध्दतीचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. शाश्वत विकासाच्या शिक्षणात ह्या पध्दतीचे अभ्यास महत्वाचा ठरतो. शाश्वत विकासाच्या शिक्षणात ह्या पध्दतीने अनन्य साधारण महत्त्व आहे. वास्तविक पाहता विचार ह्या संज्ञेला पर्यायी शब्द नाही. चिंतन करणे, कार्यकारण भाव जाणणे इ. बाबी ह्या विचार प्रक्रियेचा केवळ बोध घडवून आणू शकतात. विचार प्रक्रियेमध्ये काही आवश्यक मानसिक आणि बौद्धिक प्रक्रिया असतात व ह्या दोहोंचा एक शिस्तबद्ध समन्वय ह्या प्रक्रियेत असतो. विचार व बुद्धी सुसंस्कारीत झाल्यावर व्यक्तिला अनेक दृढ कथनाचा उलगडा होतो. त्यातील सुचितार्थ त्याला उलगडू लागतो व ही दृढकथने त्याच्या बौद्धिक स्तरावर दृढ होतात व ह्याच्या दृढीकरणाची अनुभूतीही त्याला येते कारण ही दृढ झालेली लाक्षणिक बाबी मग त्याच्या वर्तनात प्रतिबिंबित होतात व ह्याची अनुभूती घेण्याची क्षमता त्याची विकसित होते. सिध्दांताच्या गाभ्यापर्यंत जेव्हा अध्ययन कर्त्याला पोहोचायचे असते तेव्हा ही पध्दत अतिशय

उपयुक्त ठरते. ह्या पध्दतीमध्ये अध्ययनकर्त्याचे अध्ययन वरवरचे रहात नाही तर त्या अध्ययनाला पूर्ण स्विकृती तर मिळतेच पण ते अध्ययन व्यक्तिमध्ये पूर्णता मुरते आणि मग त्याचे वर्तनात रुपांतर होते.

बौद्धिक अन्वेषण पध्दत :-

उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर असणारी हे अतिशय उपयुक्त अशी पध्दत आहे. ह्या अन्वेषण पध्दतीमध्ये शारीरिक पातळीवरील संवेदना, मानसिक पातळीची अनुभूती व बौद्धिक पातळीवरील दृढीकरण व दृष्टीकोन विकसन ह्या प्रक्रियेतून ही पध्दती जाते. एखाद्या घटकाच्या अस्तित्वाची जाणीव होणे व मग त्या घटकाच्या मुळ रूपाबद्दल व त्याच्या मूळ रूपांच्या विविध अभिव्यक्ति पर्यंत पोहोचण्याकरिता ही पध्दती अतिशय फायदेशीर आहे. मातीचा घडा ह्या विषयावरील बौद्धिक अन्वेषण कसे घडले ह्याबाबत पुढे उदा. दिले आहे.

- १) सर्वप्रथम डोळ्यांना मातीचा घडा दिसणे.
- २) सर्वच घडे मातीचे आहेत त्याला विविध आकार रंग आहेत.
- ३) सर्व आकारांचे मापाचे घर हे मातीमध्ये असतात.

वरील तीनही क्रिया लक्षात घेतल्या तर एखाद्या तत्वाच्या मुळाशी जाणे व त्याच्या अधिष्ठानावर एखाद्या सिध्दांत प्रस्थापित करणे ही पध्दत नवीन ज्ञान निर्मितीच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत उपयुक्त आहे. ह्याबाबत आणखी काही उदा. आपणास देता येईल.

१) समुद्रावर लाटा दिसणे, २) समुद्र व लाटा ह्या दोन्हीमध्ये पाणी आहे. ह्याची अनुभूती येणे, ३) हे लाट किंवा समुद्रावाचून राहू शकते कारण पाण्याचे इतरही स्रोत आहेत. पण पाण्याशिवाय लाट किंवा समुद्र असू शकत नाही. सिध्दांत एखाद्या वस्तुला मुळ रूपाशी जावून अनुभूतीच्या आधारे सिध्दांत प्रस्थापित करण्याची ही अतिशय महत्त्वपूर्ण पध्दत आहे. ह्या पध्दतीत तीन क्रिया समाविष्ट आहेत.

- १) एखाद्या तत्वास आधारभूत माहिती गोळा करणे.
- २) माहिती प्रयोग व प्रात्यक्षिकाच्या आधारे पडताळून पाहणे.
- ३) सिध्दांत प्रस्थापित करणे.

ह्या पध्दतीतून प्राप्त झालेली सिध्दांत हे शाश्वत असतात अपरिवर्तनीय असतात.

वासनाक्षय पध्दत :-

आज भौतिक ज्ञानाचा भौतिक सुखप्राप्तीच्या इच्छेचा जो स्फोट झाला आहे. अशा काळात ही वासनाक्षय पध्दत अतिशय उपयुक्त आहे. मूल्यांच्या प्रशिक्षणासाठी मनाच्या पुनर्समायोजनासाठी ही पध्दत अतिशय महत्वपूर्ण आहे. आज मानवाच्या गरजा इच्छा वाढतात आहे व त्याच सोबत त्याची भौतिक सुखांची हाव वाढते आहे. पण ही हाव जेवढी वाढते तेवढाच तो दुःखाच्या गर्तेत ओढला जातो व स्वतःचे जीवन नष्ट करतो. प्रत्येकाचे सुखाचे स्वरूप, मागणी ही निरनिराळी असते. जशा मानवाच्या ह्या इच्छा असतील वासना असतील तशीच त्याची कर्म घडतात. वासना ह्या सात्विक असतील तर सात्विक कर्म घडतात. तामसी असतील तर तामसी कर्म घडतात. ह्या वासनांचा बुध्दीपूर्वक उपभोग मानवाला घेता आला पाहिजे व ह्यासाठी उच्च आदर्शाची प्रेरणा त्याला मिळाली पाहिजे. मानवाचे आदर्श जेवढे उच्च असेल तेवढे त्याचे कर्म ही उच्च अहंकार विरहीत राहतील. म्हणून मनामधील वासनांना योग्य आदर्शांच्या माध्यमातून वळण देता आले पाहिजे. पण त्यासाठी त्या आदर्शांच्या प्रति समर्पण भाव निर्माण झाला पाहिजे. बंदुकीची गोळी ही व्यक्तिचा जीव घेते व ह्या क्रियामुळे एखादा व्यक्ति हत्यारा बनतो तर दुसरा व्यक्ति हा आदर्श सैनिक बनतो. अर्थात मूल्य प्रशिक्षणात ह्या पध्दतीचे महत्व अधिक आहे. मानवाने आपल्या वासनांचे क्षय करायचा म्हणजेच त्याचा बुध्दीपूर्वक उपभोग घेवून त्या मिटवून टाकायचे हे प्रशिक्षण मनाला प्राप्त होण्यासाठी ही पध्दती अतिशय महत्वाचे आहे.

आत्मनिरिक्षण पध्दती :-

शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणात ह्या पध्दतीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. अगदी प्राथमिक स्तरापासून त्या पध्दतीने अध्ययन स्वयं अध्ययन करण्याची सवय ही लागायला हवी ह्या पध्दतीमुळे व्यक्तिमत्वातील आंतर विरोध तर दूर होईलच पण त्याच सोबत व्यक्तिमत्वात समन्वय निर्माण होईल. प्रत्येक व्यक्तिमध्ये आपण कसे असावे व

आपण कसे आहेत ह्याबाबतचा आंतर विरोध असतो. पण आत्मनिरिक्षण ही स्वयंमूल्यांकनाची पध्दती आहे. बाह्य जगताचे मूल्यांकन करण्यापूर्वी स्वतःचे मूल्यांकन हे अतिशय आवश्यक आहे. आपल्या व्यक्तिमत्वात जो **Mr. Hide** असतो. त्याला शोधण्याची ही शास्त्रशुद्ध पध्दत आहे. **Introspection and self analysis is the only method to learn to know ourselves regular practice in detaching ones eye from oneself and watching is with pure impartial judgement is introspection** मानवामध्ये अनेक नकारात्मक बाबी असतात. ज्याची जोपासना तो आयुष्यभर करतो पण आपल्या व्यक्तिमत्वात नकारात्मक बाबी आहे. ह्याची व्यक्तिच्या बौद्धिक स्तरावर जोवर निर्णय होत नाही. तोपर्यंत तो स्वतःमध्ये विकास घडवून आणू शकत नाही. स्वतःमधील नकारात्मक प्रवृत्तीची जाणीव झाल्याशिवाय त्या बाबीचे सकारात्मक बाबीत रूपांतर होऊ शकत नाही. बाहेरून कितीही चांगल्या बाबी लादल्या तरी **Negative tendencies** चे रूपांतर **Positive tendencies** मध्ये होऊ शकत नाही आणि प्रत्येकामध्ये जर ही वृत्ती निर्माण झाली तर व्यक्ति, समाज आणि राष्ट्र सुधारणेला मदत होते. आंतरनिरिक्षणासाठी व्यक्तीतील मनोवैज्ञानिक मानव हा ग्रहणशील व पारदर्शक असावा लागतो व ज्या क्षणी हा निवांत असतो त्याच क्षणी हे आंतरनिरिक्षण उत्कृष्ट घडून येते. ह्यासाठी बुद्धीचे कार्य हे मनाचे निरिक्षण करण्याचे असते म्हणून आंतरनिरिक्षण पध्दतीत बुद्धी ही पहारेकरी आहे. बुद्धीला आपले विचार उच्चार आचार ह्याचे निरिक्षण करण्याची सवय लावणे आवश्यक आहे. आपल्या गुणदोषांचे संशोधन करणे आवश्यक आहे. आंतरिक सुधारणा महत्वाची आहे. ह्या आत्मनिरिक्षणासाठी पुढील **Chinmayas windows** चा वापर करता येईल.

Introspect	Detect
Hegate	Substitute

Chinmayas Window

ही बाब साधण्यासाठी एक **spiritual diary** ठेवण्याची सवय अध्ययनकर्त्याने ठेवावी. प्राथमिक स्तरावर अध्यापकाकडून ही पुरविण्यात आल्यास हरकत नाही.

वरील पध्दती व्यतिरिक्त खालील पध्दती ह्या उपयुक्त ठरतील.

१) श्रवण पध्दत, २) स्वाध्याय पध्दत, ३) जप साधना

वरील सर्व पध्दती ह्या वेदाध्ययनाच्या पध्दती जरी असला तरी ह्या ठिकाणी त्याचा नवीन संदर्भ जोडून त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे. कारण ह्या पध्दती मानवात अंतर्बाह्य बदल घडवून आणतात कारण ह्या पध्दती केवळ पुस्तककेंद्री पध्दती नाहीत तर त्या अनुभव केंद्री आहे आणि म्हणूनच ह्या पध्दतीने झालेले अध्ययन अध्यापन हे शाश्वत वर्णन परिवर्तन करणारे ठरते. शिवाय ह्या पध्दती व्यक्तिनिष्ठ आहेत. ह्या पध्दती **pupil oriented** आहेत. ह्या पध्दतीचा **Integreted Approach** आहे.

वयोगटानुसार शिक्षणाचा उपागम :-

शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणाचा उपागम हा वयोगटानुसार शिक्षण हा आहे. शाश्वत विकास हा अखंड संस्कार आहे आणि म्हणून त्याची योजना जन्मपूर्व शिक्षणापासून सुरु होते आणि म्हणून पहिली अवस्था जन्मपूर्व अवस्था जिचा उल्लेख पालक शिक्षणात झाला आहे. ह्या शिक्षणात पुढील अवस्था आहेत.

० ते ३ वर्ष :-

हे वय मूलतः शारीरिक विकासाचे आहे. ह्या काळात बालकाच्या आरोग्याबद्दल विशेष काळजी घेण्यात यावी ह्या काळात आई ही नैसर्गिक परिचारिका व शिक्षक आहे. शारीरिक आरोग्याचा पाया ह्याच वयात मजबूत होतो आणि म्हणून ह्या वयात शारीरिक विकासावर भर असावा त्यासोबत दैनंदिनीकडे मातेने विशेष लक्ष द्यावे. ह्याकरिता श्लोक पठण ह्याच काळात सुरु करायला हरकत नाही.

३ ते ५ वर्ष :-

ह्या काळात थोडे आकलन मुलांना आलेले असते तेव्हा ह्या वयात रामकृष्ण, येशू, बुध्द अशा कथांचे संस्कार त्याच्यावर करावे. ह्या कथांच्या माध्यमातून ह्या थोर व्यक्तित्वांच्या बाल पणाचे वर्णन असावे अशा विविध संस्कारकार्याचा अंतर्भाव ह्या वयात असावा.

औपचारिक शिक्षणाला ह्या वयात प्रारंभ नको. कारण औपचारिक शिक्षण ग्रहण करण्याकरिता मनबुद्धी पाहिजे त्या प्रमाणात तयार नसते बालकांनी आपला जास्तीत जास्त वेळ आपल्या बालकाला द्याव्यात. त्याला चांगल्या कथा सांगल्या आपल्या पाल्याचा चांगला मित्र बनावे.

५ ते १० वय :-

मूल ५ वर्षांचे झाले की ते शाळेत जायला समर्थ बनते. त्याच्या वर्तनाला या वयात योग्य ते वळण लावण्याची जबाबदारी शिक्षणातून येते. ज्ञानेंद्रीयाचा विकास झाला असतो व कर्मेद्रीयांना वळण देण्याची जबाबदारी शिक्षणावर येते आणि म्हणून ज्ञानेंद्रीय व कर्मेद्रीयांच्या संतुलीत विकासासाठी बालकाच्या आवडीच्या हस्तकलेचे ज्ञान ह्या वयात त्याला द्यावे. ह्या वयात पालकांनी समाजाने त्याच्याबद्दल नितांत प्रेम व आदर अभिव्यक्त करावा. त्याच्याकडे विशेष लक्ष द्यावे. ह्याच वयात त्याची आवड लक्षात घेऊन त्या नुसार त्याच्या आवडीच्या विषयाचे शिक्षण शास्त्रशुद्ध देण्याची व्यवस्था करावी. सुरुवात ही कृतीपासून करता येईल. कृती तत्व प्रात्यक्षिक संशोधन असा हा टप्पा असावा. ह्या टप्प्यापैकी ह्या काळात कृती व तात्विक भागावर भर द्यावा पण हे शिक्षण विशाल विषय व अथवा कृतीच्या संदर्भात असते तरी त्याचा दृष्टीकोन हा पूर्णपणे भारतीय असेल. तसेच अनौपचारिक अध्यात्मिक प्रशिक्षण त्याला ह्याच काळात शाळेत तसेच घरीही देण्यात यावे. ह्यात प्रामुख्याने ध्यान जप आदर्श दैनंदिनी सुर्य नमस्कार ह्यांचा अंतर्भाव करायला हरकत नाही. गीताभ्यासाला ह्याच काळात प्रारंभ करावा. योग शिक्षणाला प्रारंभ ह्याच काळात करायला हवा. उच्च मूल्यांचा आदर्श त्याच्यासमोर ठेवायला हवा. त्यांचा वर्तमान काळ अधिक सुंदर करण्यासाठी सर्वांनीच प्रयत्नशील असावे. विशिष्ट क्षेत्र निवडण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे.

१० ते १४ वर्ष :-

ह्या काळात अध्ययन वृत्ती निर्माण होते व कृतीशीलता अधिक वाढलेली असते आणि म्हणून शिक्षणातून बालक अधिकाधिक कृतीशील असतो. आणि म्हणून त्याच्या कृती ह्या विधायक बनाव्या ह्यासाठी त्याच्या कर्माला प्रात्यक्षिक त्याच्या वयोगटानुसार द्यावे. शिक्षणात जास्तीत जास्त भर हा कृतीवर असावा. अर्थात त्याच्या आवडत्या विषयाचे जास्तीत

जास्त प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून त्याला शिकण्यास संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. त्यामुळे त्याला अध्ययनात अधिक रुची वाढेल व जीवनाचा मार्ग व दिशा निश्चित होईल. शिवाय ह्यावयात गितेच्या अभ्यासावरही भर देण्यात यावा. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांचे **Geeta for Children** व **I love you** ही पुस्तके ह्या वयात अतिशय उपयुक्त आहे.

१५ ते १० वर्ष :-

हे वय कौमार्यावस्था आहे. अर्थात वादळी अशांततेचा काळ आहे. ह्या वयात त्याला त्याच्या भावना कल्पना ह्या व्यक्त करायची उर्मी असते. ही त्याची उर्मीचे दमन करू नये. ह्या वयात त्याला परिपूर्ण अभिव्यक्तचे स्वातंत्र्य द्यावे. शरिरातील होणाऱ्या बदलामुळे त्यांच्यात लाजाळूपणा येतो. संकोचिपणा येतो पण हा संकोच दूर करायला त्याला सर्वांनीच मदत करावी. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे ह्या वयात त्याच्यावर टिका करण्यात येऊ नये. त्याच्या चुकांबद्दल त्याच्याशी कठोपणे न वागता योग्य पध्दती त्या चुका त्याच्या लक्षात आणून द्याव्या लागतील. ह्या वयात त्यांनी निवडलेल्या विषयाच्या प्रात्यक्षिक कार्यावर भर देता येईल. त्याच सोबत विषयाची मांडणी करतांना शिक्षण प्रणालीने लादलेली विषयाची अभ्यास करण्यापेक्षा त्याला ज्या विषयात अभिरुची आहे. त्याच विषयाच्या अभ्यासाचे स्वातंत्र्य त्याला द्यावे लागेल. **Meditation, Yoga** मात्र अनिवार्यतेने द्यायला हरकत नाही. गीताभ्यास सुध्दा अनिवार्य करावा लागेल. स्वयं अध्ययनाकरीता अध्यापनावर भर द्यावा. **Self unfoldment, kindle of life we must** ह्या पुस्तकाच्या अध्ययनावर ह्या वयात भर द्यावा.

१८ ते २० :-

ह्या वयात मुल शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या परिपक्व झालेली असतात. मुले तरुण वयात आलेली असतात ह्या वयात त्यांना आत्मसंयमनाचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ह्याच वयात त्याच्या मनाला वळण लागणे आवश्यक आहे आणि ह्यासाठी घ्यावयात त्यांनी साधनेतीलही प्रारंभिक पायऱ्या समजून सांगायला हरकत नाही. ह्या वयात त्यांची चिंतनशीलता वाढलेली असते. म्हणून त्यांनी निवडलेल्या विषयात त्यांना संशोधनाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. मानसिक संशोधनाचे प्रशिक्षण ही ह्याच वयात सुरु करावे. ह्या दोन्ही कृतीमुळे

त्याच्या मानसिक व बौद्धिक घटकात समन्वय निर्माण होईल. आपल्या विषयाच्या प्रती राष्ट्रप्रती, धर्माप्रती निष्ठा दृढ होण्याचा हा कष्ट आहे. आणि म्हणून ह्या वयात त्यांच्या मनाला योग्य वळण मिळेल. अशा प्रकारे त्यांना अध्ययन व अध्यापनाचे कार्य व्हावे.

२० ते २५ वर्ष :-

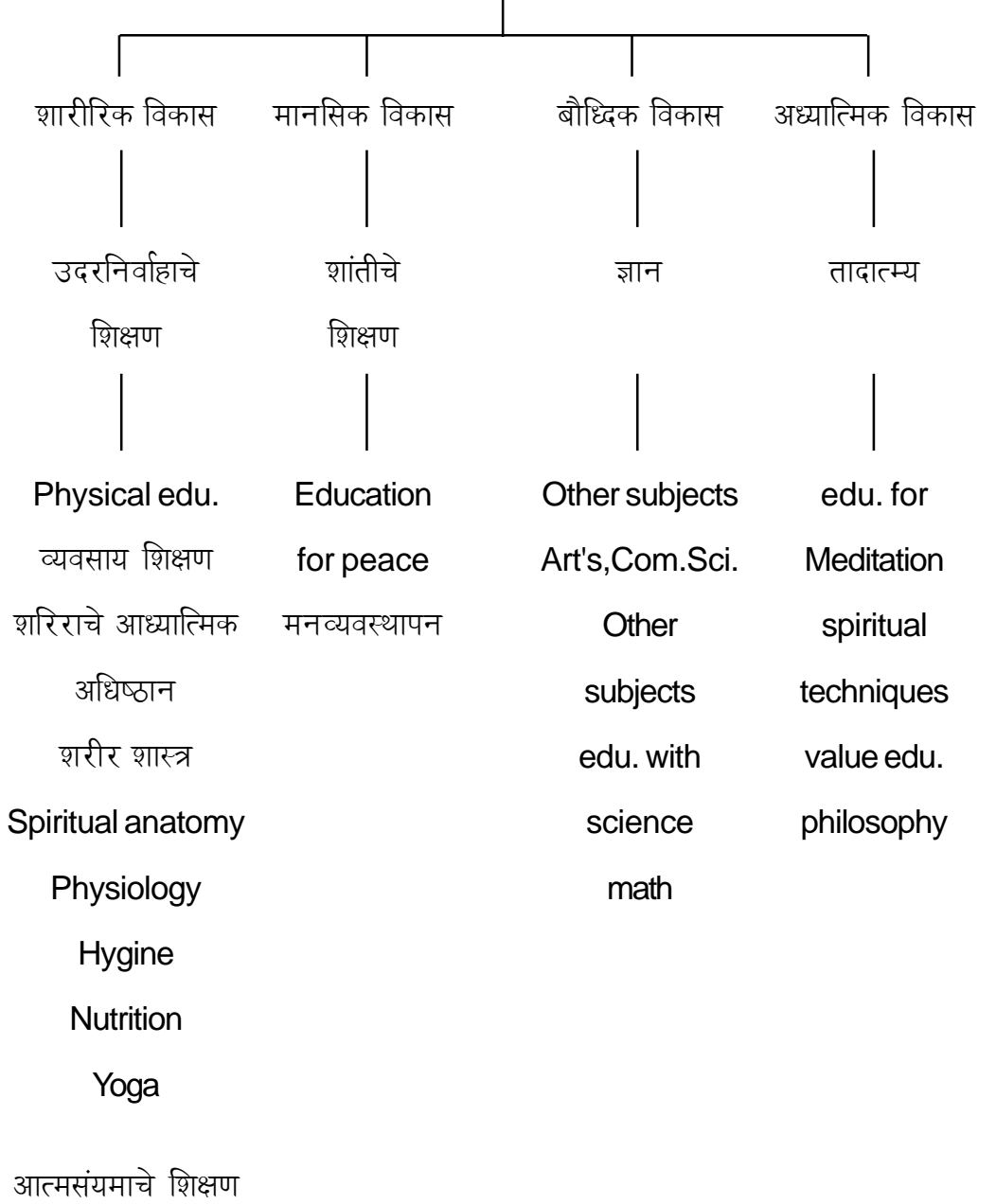
ह्या कालखंडात २० ते २२ वर्ष हा उच्च शिक्षणाचा व व्यावसायिक शिक्षणात गुणवत्ता प्राप्त करण्याचा काळ आहे. ह्या काळात संशोधन व त्या संशोधनाचे प्रत्यक्ष आचरण ह्यावर भर असावा. २२ ते २५ व्या वर्षात केवळ व्यवसायाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. मानसिक दृष्टीकोनातून हा काळ उच्चावस्थेकडे नेणारा काळ आहे. **So without any hesitation teach them the Upnishadas (Isa, Kena and Kathopnishad)** आणि गीतेचे १, २, ३, ५, ९, १२ व १३ वा एवढ्या अध्यायाचे अध्ययन द्यावे.

वरीलप्रमाणे शिक्षण राबविल्यास खालील दोन फायदे होतील.

- 1) This kind of graded system if followed faithfully we can more effectively complete the education of our growing generation both, in their inner values of life and also in their outer objective science.

आकृतीबंध १

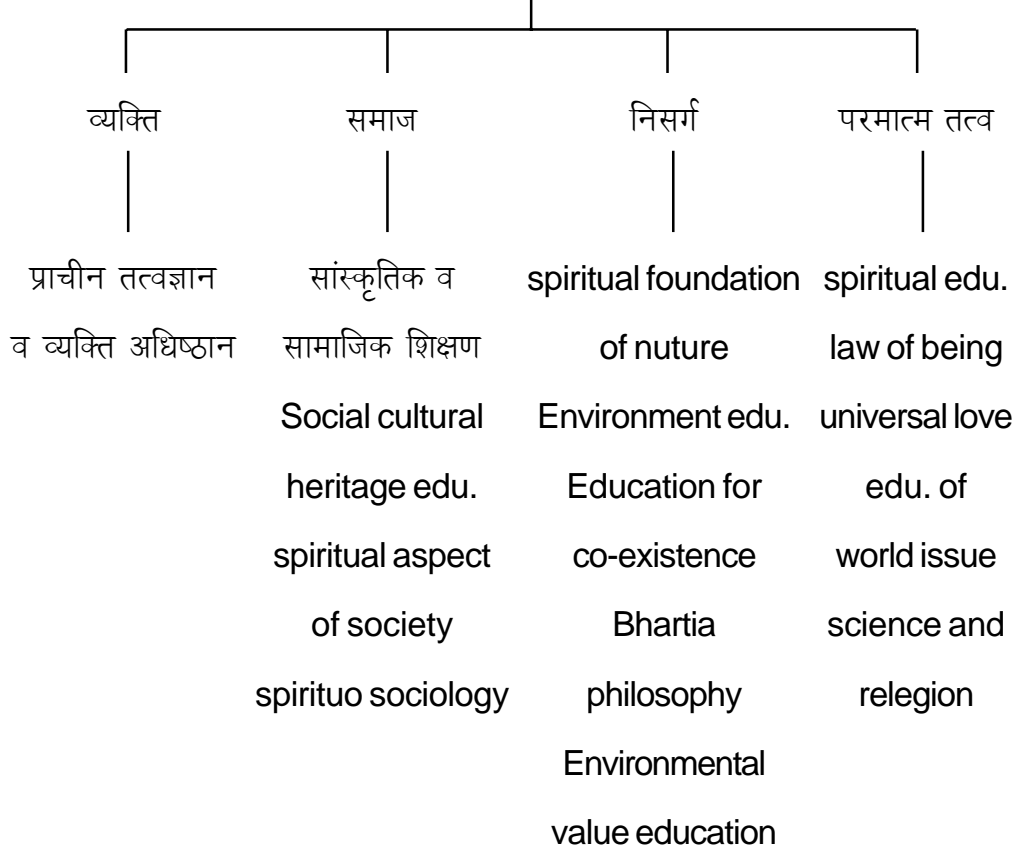
विकासाचा आकृतीबंध

विकासाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध २

सहसंबंधाचा आकृतीबंध

सहसंबंधाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध ३

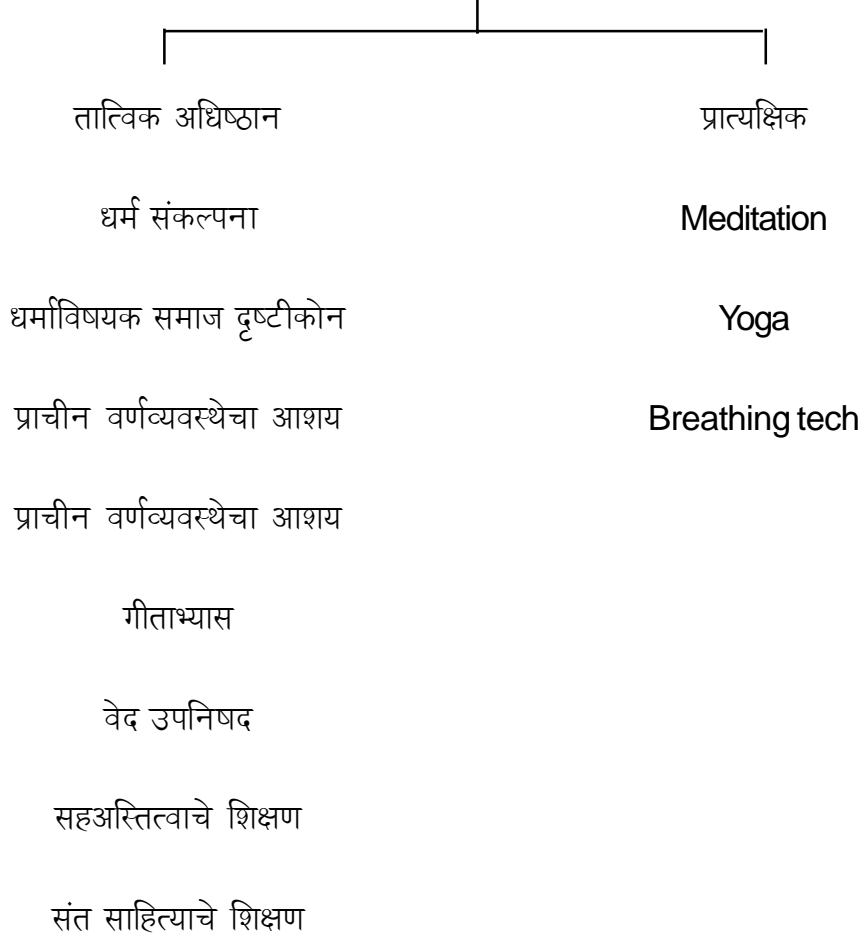
राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

राष्ट्रप्रेमाचे शिक्षण	संस्कृतीचे शिक्षण
History civic	कलातत्वज्ञानाचे शिक्षण
Edu. for accountability	भारतीय धर्म दर्शनशास्त्र
Edu. for service	विशेषाधिकाराचे शिक्षण
राष्ट्रभक्तीपर गीते	धर्मसंकल्पनांचा इतिहास
नेतृत्वाचे शिक्षण	भारतीय कलाचे शिक्षण
विविध नेत्यांच्या जीवनी	Cultural Hobbies
Veda in new reference	Art, music, dance
आधुनिक संदर्भात भारतीय अध्यात्मशास्त्र	Education for Human
भारतीय वैज्ञानिक	accountability
Education for citizenship	मूल्य शिक्षण
Edu. for universal citizenship	संत साहित्य महात्म्यांचे जीवन विज्ञानाचे आध्यात्मिक अधिष्ठान

राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध ४

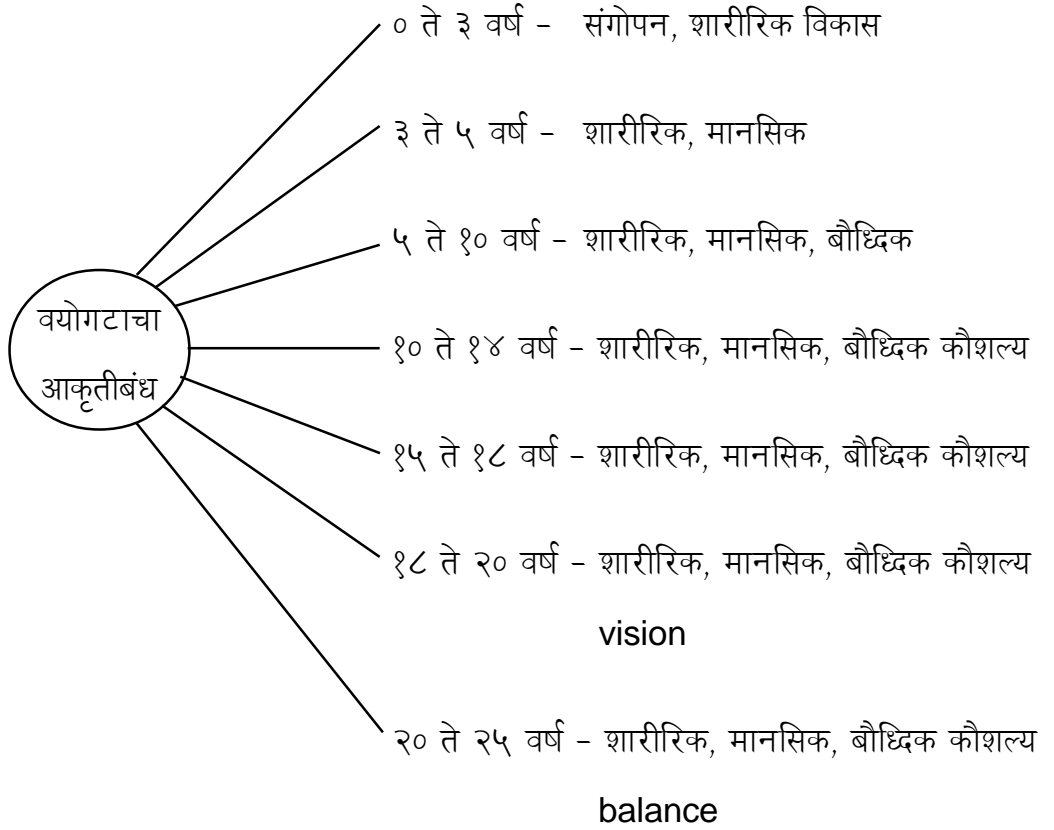
धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध ५

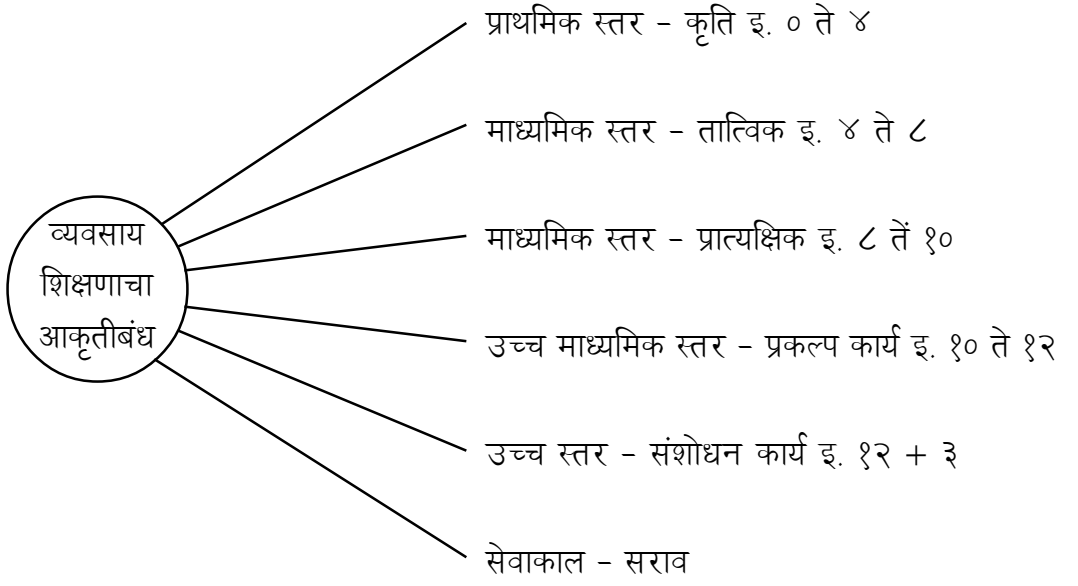
वयोगटाचा आकृतीबंध

वयोगटाचा आकृतीबंध

आकृतीबंध ६

व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

वरील प्रमाणे शिक्षणाचे आकृतीबंध देण्यांत येत आहेत.

व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

शालेय वातावरण :-

शाळा ही ग्रह सदृश असावी. शालेय वातावरण म्हणजे कौटुंबिक वातावरणाचा विस्तार असावा. कारण शालेय वातावरणात ह्याच्या कौटुंबिक नात्याचा विस्तार होतो. शालेय मूल्यातून ह्याच्या जीवन निष्ठा व जीवनमूल्य दृढ होतात. शालेय वातावरणात ह्याच्या अभिव्यक्तित्त प्राधान्य मिळते. त्याच्या राग, द्वेष इ. भावनांचीही निर्मिती शालेय जीवनात देतात तसेच ज्ञानकर्म संकल्पही ह्याच ठिकाणी विकसित होतात. ह्यातून त्याचे जीवनाबाबत **vision** बनते घडते. ह्याचे चांगले श्रवण झाल्यास चांगले ग्रहणही होते. हा क्षमता जर शालेय जीवनात विकसित झाली तर जीवनाच्या प्रत्येक अनुभवाकडे तो शैक्षणिक दृष्टीने पहायला शिकतो. शालेय वातावरणात ह्या सर्व बाबी साध्य व्हायला हवा व ह्यासाठी शालेय कार्यनीती शालेय आंतर संबंध, आंतरक्रिया ह्या अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. शाळेची संस्कृती व शाळेची कार्यनीती अशा पध्दतीने विकसित करण्यावर भर देणे आवश्यक आहे व त्यासाठी शाळेतील मानवीय घटक हे सुसंस्कृत, भारतीय विचारसरणीने, राष्ट्रभावना असणारे, धर्मप्रेम नितीमूल्याप्रती निष्ठा असणारे असावे लागतात. असे मानवीय घटक घडविण्याची जबाबदारी मग शिक्षण प्रशिक्षणावर येते. ह्यासाठी शाळांची पुढील **Vision** विकसित करावे व **inner transformation of individual resulting in a happy world arround them.** ह्यासाठी विद्यालयाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे असावे. विद्यालयाची उद्दिष्ट्ये -

- 1) To prepare the students to live their lives fully and succenfully by imparting them the vision of life.
- 2) To instill in the students the spirit of service in all walk of life and become responsible citizen of future.
- 3) To make the students capable of facing challenges of the life efficiently and curve out their own future.
- 4) To provide a balanced and school oriented programm by in corporating progressive techniques, learing theories and methodologies.

- 5) To provide a conducive environment to team and live the right values and appreciate the glory of our culture.

ह्यातून learning, social responsibility, activating, caring, sharing ह्या मूल्यांचे संस्कार आवश्यक आहेत. शैक्षणिक संस्थांनी बालकांच्या चारित्र्य विकासाच्या ध्येयाकडे लक्ष द्यावे व ह्यासाठी प्रेरित शिक्षकांची गरज आहे. ज्ञानेश्वरादी संतांसारख्यांचा परिचय होणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी शाळेच्या परिसरात संतांचा पुतळा आवश्यक आहे. ह्या पुतळ्याच्या दर्शनाने मुलांच्या कुरूप विचारांचे सुंदर विचारात रूपांतर होईल.

मूल्यांकन :-

आजची मूल्यांकनाच्या पध्दतीत बदल करायला हवा. परिक्षा पध्दतीतून केवळ पुढील दोन गुणांची अभिव्यक्ति व्हावी.

- 1) Student original thinking
- 2) Independent Judgement

ह्याच्या आधारावर विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी परंपरागत अध्ययन अध्यापन पध्दती बदलणे आवश्यक आहे.

प.पू. गुरुदेवांच्या दृष्टीतील शाश्वतविकासाचे शिक्षणाचा आराखडा वरीलप्रमाणे.

वरील आराखडा आचरणात आणण्यासाठी शासनाने योग्य तो प्रयत्न करायला हवा. वरील आराखड्याच्या आधारावर आवश्यक त्या उपाययोजना करण्यास चालना द्यावी.

।। हरि ओम् ।।